

1000

UTRECHT IN KAART GEBRACHT

Kartografie van de stad 1541-1990

Tentoonstelling van de Gemeentelijke Archiefdienst
in samenwerking met het Centraal Museum

3 februari - 18 maart 1990
Centraal Museum Utrecht
Agnietenstraat 1
Utrecht

Gemeentelijke Archiefdienst / Centraal Museum Utrecht, 1990

BIBLIOTHEEK UTRECHT
CENTRAAL MUSEUM

Inhoud

Voorwoord	3
Kaarten van de stad Utrecht uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw door Marijke Donkersloot-de Vrij	5
Moderne kartografie in Utrecht in de twintigste eeuw door F.J. Ormeling in samenwerking met E. Hoeboer	11
Catalogus door Marijke Donkersloot-de Vrij	21
Gebruikte afkortingen	80
Literatuur	81
Personenregister	85
Bruikleengevers	86

Voorwoord

Wanneer u de tentoonstelling 'Utrecht in kaart gebracht' bezoekt doet u iets heel bijzonders, want het is de eerste keer dat op deze wijze aandacht wordt besteed aan de kartografie van de stad Utrecht. In 1974 is aandacht besteed aan de provincie Utrecht in de tentoonstelling 'Kaartenmakers van 't Sticht', een initiatief van de Vereniging Oud-Utrecht. Nu dus speciaal aandacht voor de kartografische geschiedenis van de stad Utrecht, een logisch vervolg op het thema van de ideeontwikkeling over de stad in de in 1988 gehouden tentoonstelling 'De Ideale stad'.

'Utrecht in kaart gebracht' vormt een afronding van een jarenlange studie over kaarten en kaartenmakers van Utrecht door mevrouw dr. Marijke Donkersloot-De Vrij. Vorig jaar verscheen als resultaat van haar studie het boek 'Kaarten van Utrecht' bij uitgeverij HES in Utrecht. Vele van de daarin beschreven kaarten worden nu tentoongesteld. Daarnaast is er een aantal bijzondere kaarten van stadsgedeelten te zien, kaarten die niet bij haar onderzoek waren betrokken en die nog wachten op een systematische inventarisatie.

De tentoonstelling is ook om een andere reden van belang. De Gemeentelijke Archiefdienst en de Dienst der Gemeentelijke Musea hebben in een goede samenwerking laten zien dat veel gemeenschappelijks hen verbindt. De getoonde voorwerpen liggen qua karakter op het grensvlak van archivalisch en museaal terrein. Voor de toekomst mag veel worden verwacht van verdergaande samenwerking tussen deze gemeentelijke diensten.

De meeste van de getoonde kaarten bevinden zich in het bezit van de Topografisch-Historische Atlas van het Gemeentearchief. Deze Atlas gaat terug tot de zeventiende eeuw. De collecties groeiden in de eeuwen daarna gestaag, zowel door schenking als door aankoop. De Topografisch-Historische Atlas van

Utrecht mag tot de belangrijkste in ons land gerekend worden. Mevrouw Donkersloot heeft 'Utrecht in kaart gebracht' gemaakt. Het voorbereidende onderzoek en de samenstelling van tentoonstelling en catalogus waren haar werk. Wij zijn bijzonder gelukkig dat wij ons konden verzekeren van haar deskundigheid. De organisatie was in handen van mevrouw drs. C.C.S. Wilmer en drs. L. Smit, conservatoren van het Gemeentearchief, respectievelijk het Centraal Museum. In de voorbereidende sfeer hebben ze daarbij veel steun ondervonden van de heren P.J.J. Notermans en H. Kettlitz, medewerkers van de Atlas. Ir. H.C. Pouls, voormalig beheerder van de instrumentencollectie van de faculteit Geodesie van de Technische Universiteit te Delft, was behulpzaam bij de selectie en beschrijving van land-

meetkundige instrumenten, die op de tentoonstelling de oude wijze van kaartvervaardiging illustreren.

Bijzondere dank gaat uit naar de co-auteur van de catalogus, prof. dr. F.J. Ormeling, hoogleraar moderne kartografie aan de Rijksuniversiteit in deze stad, die in samenwerking met de heer E. Hoeboer, hoofd Onderafdeling Grafische Informatie van de Afdeling Vastgoedinformatie van de ROVU, het artikel over de moderne kaartvervaardiging verzorgde.

Hoewel veel geëxposeerde kaarten uit gemeentelijk bezit komen, hebben ook bij deze tentoonstelling verschillende bruikleengevers bijgedragen aan een evenwichtige presentatie. Van hen willen wij noemen de heer R.P. Oddens van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit in Utrecht, drs. D. de Vries van de Collectie Bodel Nijenhuis van de Rijksuniversiteit in Leiden en mevrouw drs. M. Langenbach van de Fundatie van Renswoude in Utrecht. Het Utrechtse Universiteitsmuseum leende een aantal landmeetkundige instrumenten.

De uitgave van deze tentoonstellingscatalogus zou niet mogelijk zijn geweest zonder een royale bijdrage van het Cultureel Fonds van de Crediet en Effecten Bank Utrecht.

Tot slot nog een bijzonder woord van dank voor de coöperatieve opstelling van de niet met name genoemde medewerkers van het Centraal Museum en de Gemeentelijke Archiefdienst, die aan het tot stand komen van deze tentoonstelling hebben meegewerkt, en voor de stimulerende rol van de wethouder van culturele zaken, de heer C. Pot. Ook dank zij hen is Utrecht op deze wijze in kaart gebracht.

drs. I.W.L.A. Caminada
gemeentearchivaris

drs. K.M.T. Ex
directeur Centraal Museum

Marijke Donkersloot-de Vrij

Kaarten van de stad Utrecht uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw¹

De oudste kaarten

Stadskaarten zijn even oud als de (stedelijke) nederzettingen zelf. In feite werden al kaarten getekend - niet op schaal weliswaar - in de periode vóór de uitvinding van het schrift. Een rotstekening van een nederzetting in de Bronstijd in Val Camonica (Noord-Italië) bevestigt dat.

De oudst bekende, op schaal getekende stadskaart werd in Mesopotamië gevonden: een kleitablet uit het derde millennium vóór Chr. met daarop de stad Nippur. Uit de Romeinse tijd zijn tamelijk nauwkeurig opgemeten stadskaarten bekend en ook, niet op schaal gemaakte, bas-reliëfs van steden met een globale afbeelding van gebouwen.

Wanneer de eerste kaart van Utrecht werd getekend is moeilijk te zeggen. De kaart van Evert van Schayk uit 1541 (cat.nr 1) is de oudst bekende kaart die de stadsvrijheid van Utrecht tot onderwerp heeft. De tot dusver oudst bekende kaarten van een stad in Nederland zijn twee fortificatieplankaarten van 's-Gravenhage uit ca 1526.

Motieven voor het vervaardigen van kaarten

Verschillende oorzaken hebben geleid tot het ontstaan van kaarten. Globaal is hierbij een scheiding te maken tussen commerciële kaarten, bestemd voor het algemene publiek en kaarten die niet in de handel kwamen, vervaardigd voor een specifieke groep gebruikers. Deze niet-commerciële kaarten zijn meestal niet in druk uitgegeven. De zojuist genoemde kaart van Evert van Schayk bijvoorbeeld, ontstaan naar aanleiding van een grenskwestie, is als schilderij vervaardigd voor het stadsbestuur. En de zo beroemde manuscriptkaart van Jacob van Deventer uit 1569/1570 (cat.nr 3) is om militaire redenen vervaardigd voor Koning Philips II.

Tot de niet-commerciële kartografie behoren de meeste thematische kaarten, waarvan er een aantal op de tentoonstelling is te zien.² Het zijn kaarten die de kenmerken van plaatsen benadrukken in plaats van hun lokatie. Het gaat hierbij veelal om niet visueel waarneembare gegevens, zoals grenzen, bevolkingsdichtheid of ziektegevallen. Aparte aandacht verdienen de twee kaartboeken met pre-kadastrale kaarten die toebehoorden aan gasthuizen in de stad (cat.nr 19 en 25).

Pre-kadastrale kaarten - zo genoemd omdat ze dateren uit de periode, voorafgaand aan de landelijke kadastrale kartering die tussen 1811 en 1832 werd uitgevoerd - zijn gemaakt in verband met de boekhouding van de grond. Ze geven in eerste instantie de vorm van de percelen weer met aanduiding van de oppervlakte en soms ook het grondgebruik (bouw- of weiland). Wanneer het een omvangrijk karteringsproject van grootgrondbezit betrof, werden de afzonderlijke kaarten die daarbij ontstonden meestal in een band samengebonden en 'kaartboek' genoemd. Het grote aantal kaartboeken van de Utrechtse kapittels en kloosters, aanwezig in het Rijksarchief in Utrecht, is inmiddels algemeen bekend,³ maar dat in het Gemeentearchief van Utrecht zeven kaartboeken uit de 16de en 17de eeuw worden bewaard weten slechts enkele ingewijden. Het betreft de kaartboeken van het St. Bartholomeusgasthuis, het Heilige Kruisgasthuis, het St. Barbara- en St. Laurentiusgasthuis, het Leeuwenberchgasthuis, het Melatenhuis, het Gereformeerd Burgerweeshuis en de Jacobikerkerk. De kaarten geven een beeld van het grondbezit van deze stedelijke instellingen: landerijen die meestal lagen in de inmiddeellijke omgeving van de stad.

De genoemde voorbeelden van niet-commerciële kartografie maken duidelijk dat de specifieke inhoud van de kaart samenhangt met het vervaardigingsdoel. Hierbij kan de topografische nauwkeurigheid en volledigheid van ondergeschikt belang zijn.

De gedrukte kaarten die in de kaart- en boekwinkels te koop waren (en zijn) hebben daarentegen een meer algemeen karakter. Deze kaarten geven een nauwkeurig of minder nauwkeurig topografisch beeld zonder speciale accenten. Het publiek kocht deze kaarten enerzijds voor algemene oriëntatie, maar anderzijds ook vanwege de decoratieve waarde. Er bestaan vele schilderijen van interieurs uit de 17de eeuw (van Johannes Vermeer, Nicolaes Maes, Willem Buytewech en vele anderen), die laten zien dat er een gewoonte bestond om kaarten aan de wand te hangen. Naast een informatieve hadden kaarten vroeger dus vooral een decoratieve functie, wat ook blijkt uit de versieringen op de kaart zelf in de vorm van allegorische voorstellingen, cartouches, familiewapens enzovoort.⁴ Voorbeelden daarvan zijn onder meer de kaart van Adam van Vianen uit 1598 met de twee stadsprofielen (cat.nr 7), de kaart, uitgegeven door de erfgenamen van Johannes Janssonius van Waesberge uit 1682, met de decoratieve toevoegingen van de graveur Joh. van den Aveele (cat.nr 11) en de kaart van Jan van Vianen, uitgegeven door C. Specht in 1695, met de cartouches en familiewapens van het stadsbestuur (cat.nr 27). Het is heel jammer dat de grote wandkaart van Herman Saftleven uit 1648 verloren is gegaan. Zeer waarschijnlijk is dat een fraai gedecoreerde kaart geweest, zoals uit oude beschrijvingen naar voren komt. Een deel van de randversiering, namelijk het stadsprofiel beschreven onder cat.nr 16, waarbij Saftleven zichzelf op de voorgrond als tekenaar heeft afgebeeld, is vermoedelijk het enige onderdeel dat er nog van bestaat.

De gedrukte commerciële kaarten waren deels los te koop maar maakten veelal ook deel uit van boeken of atlassen. De eerste stedenatlas werd in 1572 te Keulen uitgegeven; de daarin voorkomende kaarten zijn voor het grootste gedeelte gegraveerd door Frans Hogenberg. Ook Utrecht komt in die atlas voor (cat.nr 4). Het is een type atlas waarvan ook uit later tijden voorbeelden bekend zijn, zoals bijvoorbeeld de beroemde stedenatlas, uitgege-

ven door Joan Blaeu in 1649 (cat.nr 17) en de stedenatlas van zijn rivaal Johannes Janssonius uit 1657 (zie cat.nr 11, de tweede staat van de kaart uit die atlas). Beide uitgevers werkten in Amsterdam, waar de commerciële kartografie in de 17de eeuw tot ongekende bloei kwam.⁵

De betrouwbaarheid van de kaarten

De meeste kaarten die op de tentoonstelling te zien zijn, zijn niet door metingen en waarnemingen ter plaatse ontstaan maar door kopiëring. Natuurlijk zijn de oudste (handgetekende) kaarten wel door oorspronkelijke opmetingen ontstaan. De kaart die Evert van Schayk in 1541 maakte is niet gebaseerd geweest op een voorbeeld. Hij moest op eigen kracht te werk gaan. Zoals gemakkelijk is te constateren, is van nauwkeurig meetwerk (schaalgetrouwheid) geen sprake bij deze kaart. Van Schayk, die in eerste instantie schilder was, beschikte waarschijnlijk niet over de kundigheid om een redelijk nauwkeurige kaart te maken en misschien had hij ook geen goede instrumenten. Andere kaarten uit die tijd laten zien dat sommige kaartmakers toen wel al in staat waren om aanzienlijk betere produkten te vervaardigen. De kaarten van Amsterdam uit 1538 en 1544 door Cornelis Anthonisz. zijn daarvan duidelijke voorbeelden. Ook de provinciekaarten van Jacob van Deventer, gemaakt tussen 1536 en 1546, zijn van een beter gehalte, evenals zijn stadskaarten uit de jaren vijftig en zestig van de 16de eeuw.⁷ Dat Van Deventer aan de Universiteit van Leuven vertrouwd werd gemaakt met goed bruikbare landmeettechnieken heeft daar alles mee te maken. Vanaf het moment dat kaarten in druk verschenen was het minder noodzakelijk om nieuwe opmetingen te verrichten. Bij de door kopiëring ontstane kaarten kan het voorkomen dat het vervaardigingsjaartal en het jaartal van het weergegeven topografische beeld nogal uiteenlopen. De vaak weinig zorgvuldige en

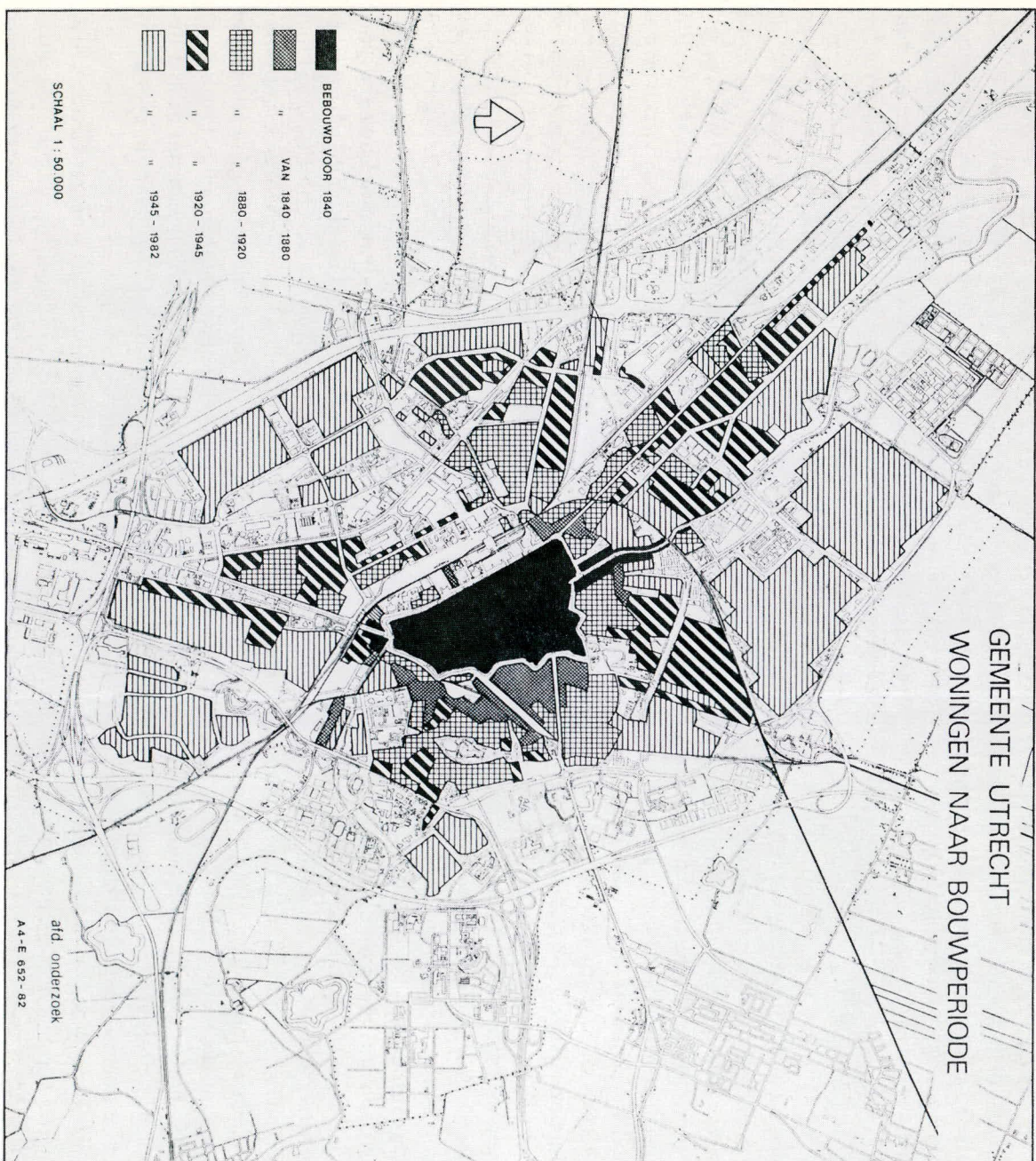
weinig kritische werkwijze van de uitgever, die er geen moeite voor deed om de meest recente kaart als voorbeeld bij het nagraveren te bemachtigen, is daarvan de oorzaak. De Augsburgse uitgever Matthäus Seutter die in het tweede kwart van de 18de eeuw een kaart van Utrecht op de markt bracht, is hier als voorbeeld te noemen: zijn kaart geeft het beeld van de stad van ca 1618 (cat.nr 32).

Uit de 17de en 18de eeuw zijn er weinig kaarten aan te wijzen waarvan de topografische situatie volkomen betrouwbaar is weergegeven. Enigszins gunstige uitzonderingen zijn de kaart van Van Vianen/Specht uit 1695 (cat.nr 27) en de kaart die gemaakt werd in de jaren zeventig van de 18de eeuw door leerlingen onder leiding van hun leraren van de Fundatie van Renswoude (cat.nr 36). Over deze Fundatie worden in het catalogusgedeelte meer bijzonderheden vermeld (Varia nr E t/m H en K).

Het kaartbeeld en de topografische veranderingen

Op de tentoonstelling worden de kaarten in chronologische volgorde getoond. De topografische veranderingen in de stad zelf en de stadsuitbreidingen zijn zo op de voet te volgen. Ter toelichting dient hierbij het volgende. Omdat de oudste kaarten uit het midden van de 16de eeuw dateren is niet meer te achterhalen hoe de opeenvolgende grondvormen van Utrecht vanaf het vroegste begin zijn geweest. Men bedenke wel dat de situatie van het Domplein en omgeving (de kern van de oude stad waar het Romeinse castellum heeft gelegen) in het jaar 690, weergegeven door vroegere stadshistorici, op reconstructiekaarten uit het begin van de 17de eeuw (cat.nr 8) en het begin van de 18de eeuw (cat.nr 31), onbetrouwbaar is.

Naar alle waarschijnlijkheid ontstond de zo vertrouwde 'harpvorm', die de tegenwoordige stad binnen de singels nog altijd kenmerkt, in het begin van de 12de eeuw. Deze stadsomtrek die

door de aanleg van de eerste verdedigingswerken (stadswal en buitengracht) omstreeks 1122 - het jaar waarin Utrecht stadsrechten kreeg - was ontstaan, maakte Utrecht tot de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen met een oppervlakte van ca 140 ha. Deze verdedigingswerken bleven de grens van de bebouwing tot het midden van de 19de eeuw. Uitbreidingsplannen zijn er in de 17de eeuw wel geweest (zie de plankarten cat.nrs 21, 22 en 24), maar werden niet uitgevoerd. Een eerste aanzet tot uitbreiding was het grachtenstelsel, gegraven aan de westkant van de stad in de jaren zestig van de 17de eeuw waar moestuinen kwamen te liggen (zie cat.nr 26).

Hoe de grondvorm van de stad door de uitbreidingen vanaf het midden van de vorige eeuw veranderde, is te zien vanaf de kaart cat.nr 41. Het stadsoppervlak is thans ongeveer twaalf keer zo groot als dat van de middeleeuwse stad.

De topografische situatie in de stad zelf sinds de tijd dat de eerste kaarten ontstonden is natuurlijk wel aan veranderingen onderhevig geweest. Behalve wijzigingen in de stadsfortificatie, werden van tijd tot tijd gebouwen gesloopt, kwamen er andere voor in de plaats en ontstonden enkele nieuwe straten en pleinen. Vooral in de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) is de topografische situatie op een aantal punten belangrijk gewijzigd.⁸ Aan de vier bolwerken van de stadsfortificatie die in het midden van de 16de eeuw waren gebouwd (zie de kaarten cat.nrs 3, 4 en 5) werden in de periode 1577-1585 vijf nieuwe bolwerken toegevoegd (zie de kaart cat.nr 7). De dwangburcht Vredenburg, die gebouwd was in de periode 1529-1536, een opvallend topografisch detail op de oudste kaarten, werd eind jaren zeventig van de 16de eeuw afgebroken om plaats te maken voor een marktterrein. Het verbod tot openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst in 1580 had tot gevolg dat de stadsstructuur sterk werd gewijzigd. Niet alleen werd een aantal kloosters en kerken gesloopt, ook de immuniteitsgebieden van de kapittels

(Dom, Oudmunster, St. Jan, St. Pieter en St. Marie; zie vooral de kaarten cat.nrs 4 en 9) hielden op te bestaan. Na 1580 kon het stadsbestuur straten aanleggen door deze voormalige geestelijke enclaves.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in detail te treden over de vele topografische veranderingen die hebben plaatsgevonden.⁹ Ik wil wel nog een merkwaardige fout noemen die op een aantal van de oudere kaarten voorkomt. Het betreft de in 1587 afgebroken Salvator- of Oudmunsterkerk, die vlak bij de Dom stond en goed was te herkennen aan de twee spitse torens (zie de kaart cat.nr 4). De bewaard gebleven kaarten verschenen tussen 1587 en 1664, blijven dit topografische detail weergeven. Het is een onjuistheid die voornamelijk het gevolg zal zijn geweest van kopiëring van verouderde kaarten, maar deze verklaring bevredigt toch niet helemaal. Het is onbegrijpelijk dat de Utrechtse graveur Adam van Vianen sr de kerk afbeeldt op zijn kaart uit 1598 (cat.nr 7). Deze kaart berust weliswaar grotendeels op gegevens van oudere kaarten, maar is op een groot aantal punten up-to-date bijgewerkt. Hoe is te verklaren dat Van Vianen, die op een steenworp afstand van deze afgebroken kerk woonde, dit verouderde gegeven klakkeloos overnam?

Tot slot moet er op gewezen worden dat nieuwe topografische gegevens op kaarten niet altijd in overeenstemming zijn met de werkelijkheid. Het komt nogal eens voor, met name bij de kaarten vanaf het midden van de 19de eeuw, dat er een nog niet (of nooit) gerealiseerde plansituatie is weergegeven. Het is tamelijk gewoon in de kartografie om dat met gestippelde of onderbroken lijnen te doen, maar soms is de toekomstige situatie niet te onderscheiden van de bestaande.

Vernieuwingen in de kartografie van de negentiende eeuw

Een geheel nieuwe situatie ontstond toen in het begin van de

19de eeuw de kadastrale metingen werden uitgevoerd. De karteringstechnieken en het instrumentarium waren toen inmiddels sterk verbeterd. De kaart die Nicolaas van der Monde in 1838 uitgaf (cat.nr 41) - gebaseerd op de kadastrale kaart (cat.nrs 39 en 40) - is in feite de eerste commerciële kaart die schaalgetrouw is en een juist beeld geeft van de toenmalige topografische situatie.

Niet alleen de invoering van het kadaster (1832) maar ook de bemoeienis van de gemeente met de produktie van kaarten vanaf de jaren zeventig zijn belangrijk geweest voor de verdere ontwikkeling van de stadskartografie. Het drukken van deze gemeentekaarten gebeurde aanvankelijk in de steendrukkerij van P.W. van de Weijer op de Ganzenmarkt (zie cat.nr 49 uit 1877 en *Varia* nr L) en tussen 1885 en 1940 bij drukkerij 'de Industrie' van J. van Druten, Voorstraat 90 (cat.nrs 53, 54 en 59).

Een andere vernieuwing in de 19de eeuw was de toepassing van de steendruktechniek, nadat eeuwenlang de kopergravure en aanvankelijk - in veel mindere mate - de houtsnede (zie cat.nr 5) werden gebruikt voor het drukken van kaarten. Met de steendruk konden kaarten in kleur gedrukt worden en was het mogelijk grotere oplagen in een keer te maken. De eerste in kleur gedrukte kaart van de stad is van 1858 (cat.nr 44). Bij de kopergravure moesten de kleuren altijd later met de hand worden aangebracht. Het procédé van de steendruk werd tot in het begin van de 20ste eeuw toegepast.

Noten

- 1 De toelichting die hier wordt gegeven is beknopt. Meer informatie is te vinden in mijn publikatie *Kaarten van Utrecht* die vorig jaar verscheen.
- 2 De verschillende soorten thematische kaarten tot 1940 worden apart voor het voetlicht gehaald in Donkersloot-De Vrij (1989) p. 93-137.
- 3 Zie ondermeer *Kaartenmakers van 't Sticht* (1974) cat.nrs 14, 15 en 16 en Donkersloot-de Vrij (1981) p. 14, 15 en p. 164 kaartboek nr 10 t/m 13, p. 168 kaartboek nr 26 t/m 37, 39, 41, 42.
- 4 In de catalogus van de tentoonstelling *Kunst in kaart* (1989), wordt uitvoerig op dit aspect ingegaan.
- 5 Grote overzichtstentoonstellingen zijn daarover gehouden in het Amsterdams Historisch Museum: *The World on Paper* (1967) en *Gesneden en gedrukt in de Kalverstraat* (1989).
- 6 Zie Heinemeier en Wagenaar (1987) met reproducties van deze kaarten, op p. 11, 12, 14 en 15.
- 7 Over de provinciekaarten is onder meer informatie te vinden in Donkersloot-de Vrij (1981) p. 25, 128 en Koeman (1983) p. 52-55; over de stadskaarten in Visser (1984) en Koeman (1983) p. 118-125.
- 8 Wilmer (1978) en Dolfin, Kylstra en Penders (1989) p. 22.
- 9 Een lijst met jaartallen van topografische veranderingen ten behoeve van de datering van het kaartbeeld komt voor in Donkersloot-de Vrij (1989) op p. 18-25. Zie ook Dolfin, Kylstra en Penders (1989) p. 23-37.

F.J. Ormeling in samenwerking met E. Hoeboer

Moderne kartografie in Utrecht in de twintigste eeuw

De topografische kartografie

Utrecht is thans een van de best gekarteerde steden van Nederland. De kartering van de stad kwam rond 1550 op gang, zonder dat er een daarvoor verantwoordelijke instantie is aan te wijzen. Dat kwam pas in 1795, toen de kartering staatstaak werd. De kadastrale kartering, die ook in de Franse tijd werd ingezet, vormde het uitgangspunt voor de aanleg van de latere gemeentelijke kartering, die nodig werd voor de aanleg van de steeds ingewikkelder infrastructuur onder de grond en de steeds complexer ruimtelijke ordening.

Die vroege kadastrale kartering (na een eerste poging in de periode 1806-1811 had de definitieve kartering van de stad plaats in 1821 en 1822) heeft zowel een voorsprong als een achterstand opgeleverd: aan de ene kant was er betrekkelijk vroeg gedetailleerd kaartmateriaal aanwezig om afgeleide kaarten zoals plattegronden op te baseren. Aan de andere kant was, door het veelvuldig overtekenen en het niet-maatvast materiaal van de tekeningdrager, de basis niet meer nauwkeurig genoeg voor de eigentijdse eisen. Men heeft daarom in de periode 1902-1911 een aparte kartering van de binnenstad opgezet op de schaal 1:400¹ en vanaf 1962 is men gestart met de kartering van de gehele stad op schaal 1:500. In de jaren zeventig van onze eeuw is daar weer een nieuw kwaliteitsprodukt aan toegevoegd, in de vorm van de uit luchtfoto's (mede ten behoeve van de wandkaart 1:5000, cat.nr 71) vervaardigde kaartserie 1:2500.

Evenals de gemeente Rotterdam heeft de gemeente Utrecht het voortouw genomen bij de invoering van geautomatiseerde opnametechnieken, waardoor Utrecht als eerste stad in Nederland zijn topografische basiskaart in digitale vorm en interactief benaderbaar gereed had.

In Nederland heeft men de geschiedenis van de stedelijke karte-

ringsdiensten eigenlijk nog nergens te boek gesteld; in de Bondsrepubliek Duitsland, waar de stedelijke karteringsdiensten opkwamen in dezelfde periode als in Nederland, hebben de jaren zeventig en tachtig een hausse te zien gegeven van gedenkboeken, uitgebracht ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van dergelijke diensten. In Nederland is dat geen gewoonte geweest en bij het organiseren van tentoonstellingen als deze blijkt deze lacune eens te meer.

Wat doet een stedelijke karteringsdienst? Ze zorgt voor groot-schalig kaartmateriaal dat men nodig heeft om bouwwerken en civiele werken op te ontwerpen en aan te leggen, om leidingen e.d. mee te beheren en de inrichting met verkeerstechnische werken te realiseren. Om een overzicht te kunnen bieden wordt het grootschalig materiaal verkleind. Uit dat verkleinde materiaal worden kaarten afgeleid met een representatieve functie (voor achter de stoel van de burgemeester), met een oriëntatiefunctie (stadsplattegronden of kaarten van het gemeentelijk vervoersbedrijf), of met een beheersfunctie, en als de schaal voldoende is verkleind dient het materiaal ook als ondergrond voor allerlei thematische gegevens: over epidemieën, sociaal-economische verschillen, het milieu, riolering of politieke voorkeuren.

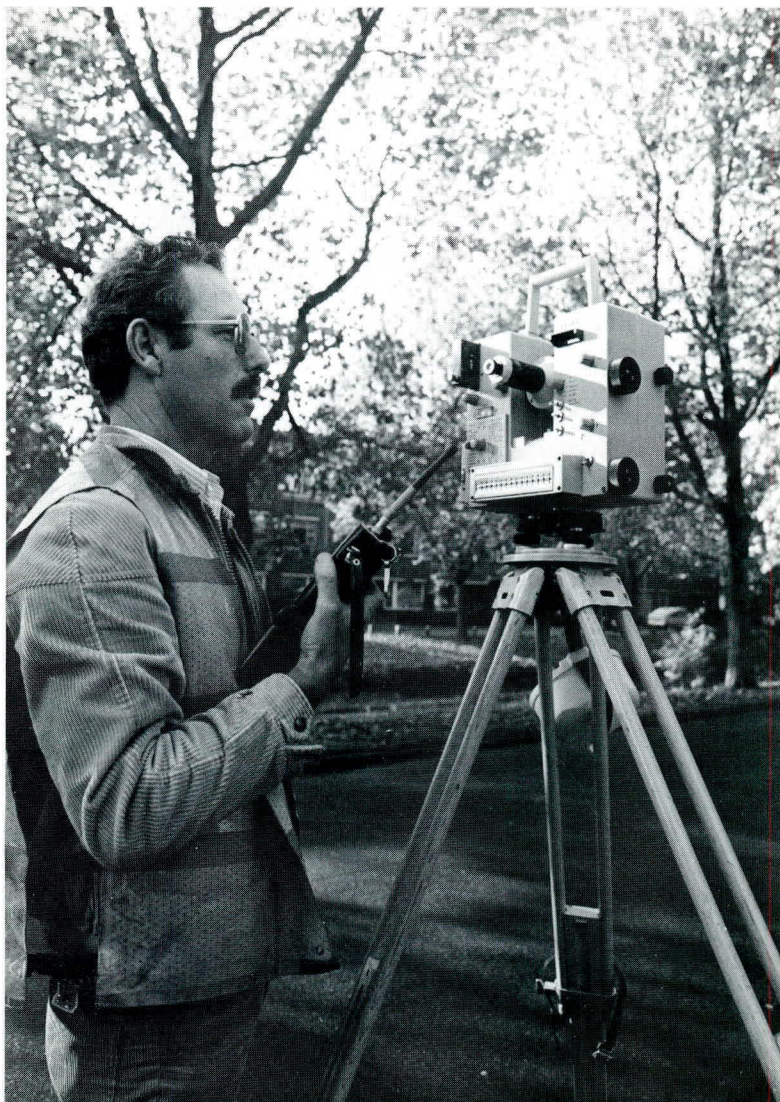
Het grootschalig materiaal (op de schaal 1:500) dient vooral als werkkaart. Het is in Utrecht nooit in kleur gedrukt en als men nieuwe herziene edities had vervaardigd gooide men de oude weg. Sedert 1953 werd het bij Openbare Werken in lichtdruk gereproduceerd, en dat is al helemaal geen garantie voor lang bewaard blijven; er zullen weinig voorbeelden van oude edities in de gemeentelijke archieven behouden zijn.

Men kende al vroeg een stelsel van afgeleide schalen: de kaarten op de schaal 1:500 werden vanaf 1964 verkleind tot resp. 1:1000 en 1:2500. De schaal 1:5000 gebruikte men al voordat deze reeks bestond: het overzicht van de eerste kadasterkaarten uit 1822

werd al op deze schaal uitgebracht,² en het eerste gemeentelijke kaartprodukt uit 1877 (Gemeente Utrecht 1877) heeft dezelfde schaal, evenals de versies van 1896 en 1927 (cat.nrs 49, 53 en 59).

In 1955 was het gemeentelijk grondgebied door de annexaties van het jaar ervóór zo groot geworden dat dit niet meer op één blad 1:5000 kon worden afgebeeld, en kwam de kaart uit op 9 bladen, in kleur: een fraai Utrechts bewijs dat Nederland weer herrezen was. Dezelfde kaart werd in 1964 in een nieuwe opzet gedrukt, eveneens in kleur. Beide series waren zo mogelijk samengesteld uit verschillende bronnen: de eigen grootschalige kaarten op de schaal 1:500, materiaal van de spoorwegen (in een spoorwegknooppunt als Utrecht nemen de spoorwegemplacements een behoorlijk deel van het stadsoppervlak in!) en materiaal van Rijkswaterstaat, gebaseerd op metingen in luchtfoto's (zoals van het verkeersknooppunt Oudenrijn). Dat materiaal moest men aan elkaar passen, waarbij niet altijd van een perfecte passing sprake bleek te zijn, en het eindresultaat was dan ook een niet geheel schaalzuivere kaart.

Om dat probleem nu te voorkomen werd, toen het gemeentebestuur in 1974 behoefte had aan een nieuwe kaartserie 1:5000, besloten om de benodigde informatie in één keer volledig zelf in te winnen. Er werd uitgegaan van speciaal hiervoor te vervaardigen luchtfoto's van het gebied van de gemeente zelf en de aangrenzende gemeenten (voor zover die binnen de bladindeling van de kaartserie vielen). De produktie van de nieuwe kaart is uitgebreid beschreven.³ Het verhaal komt eigenlijk neer op een volledige omschakeling van de werkzaamheden van de toenmalige Afdeling Landmeten en Kartografie. Men ging uit van verkleiningen van de supernauwkeurige bestaande kaarten 1:500 (de serie daarvan bestond toendertijd uit 42 bladen voor de ge-

Opname met behulp van een elektronische tachymeter.

meente), gecombineerd en verkleind tot 1:1000. De onvoldoende nauwkeurig bestaande kaart 1:2500 werd tegelijk overnieuw gemaakt, waarbij de bladindeling zo werd aangepast dat steeds 4 aaneengesloten bladen van een grootschalige serie tot één blad van een kleinschaliger serie verkleind konden worden. Ook de inhoud van de kaart veranderde: men wilde bijvoorbeeld ook op de kaart kunnen nagaan hoe de achterbebouwing van de huizen, die voorheen niet afgebeeld was, eruit zag. In navolging van de Falkplans (zie cat.nrs 70A en 70B) werd er ook een structuur gegeven aan het wegennet, door de hoofdwegen geel in te kleuren. Behalve zeer nauwkeurig is de wandkaart 1:5000 ook zeer goed leesbaar: er is vóór de produktie uitgebreid geëxperimenteerd met de beschrijving en men heeft zich niets aangetrokken van de toen geldende stelregel dat de straatnamen, gezien de beperkte ruimte daarvoor tussen de bebouwingscontouren, met hoofdletters (die immers alle eenzelfde hoogte hebben) het best zou kunnen worden opgevuld. Er werd gekozen voor kleine letters (onderkastletters) en men kan zich op de tentoonstelling van het goede resultaat van deze onconventionele oplossing overtuigen (cat.nr 71).

Zoals gezegd bracht de produktie van de nieuwe 1:5000 nogal een omwenteling met zich mee, en dat uitte zich ook in het nieuwe aanbod aan de klant: In een catalogus die in 1979 uitkwam⁴ werd een overzicht gegeven van het aanbod van de afdeling: dat bestond toen uit de Grootschalige Basiskaart op de schaal 1:500, een fotografische verkleining naar de schaal 1:1000, de Kleinschalige Basiskaart 1:2500, en de verkleining naar 1:500 (in zwart-wit of opgevuld met kleuren en aangevuld met de straatnamen). Ook het fotomateriaal dat voor de kaartprodukties was gebruikt kon men bestellen. Verder matenplannen en veldwerken, als resultaat van het opnemingswerk, plots van de automatisch vervaardigde 1:500-kaart, en het afgeleide kleinschalige

materiaal zoals de routekaart stadswandeling en een automobielistenkaart.

De Utrechtse kaart 1:5000 is een kartografisch hoogstandje, alleen Rotterdam, Den Haag en Amsterdam beschikten in 1975/76 over een kaartwerk van een dergelijke nauwkeurigheid en allure. Zij is echter ook een sluitstuk: zij toont wat de traditionele, manuele kartografie vermag, hoe door generalisatie, beschrifting en uitgekiende kleurenkeuze een bij uitstek leesbaar produkt kon worden gerealiseerd. Maar al voordat de kaart gedrukt was, was men aan de Ravellaan (bij de Afdeling Landmeten en Kartografie) begonnen met de overgang op andere vormen van kartografie, met hulp van de computer.

Eind 1974 waren de landmeters van de Afdeling Landmeten en Kartografie al overgestapt op zelfregistrerende elektronische tachymeters, dat zijn landmeetkundige opname-instrumenten die zelf de metingen vastleggen. De landmeter richt vanuit bekende punten zijn instrument op hulpmiddelen die tegen de hoekpunten van de in te meten nieuwe gebouwen worden gehouden, hij toetst wat codes in, en het apparaat registreert zelf op magneetband alle waarden. Thuis op de dienst wordt de cassette uit het apparaat gehaald en middels computerprogrammatuur verwerkt men de nieuwe gegevens in een aantal stadia (het wordt o.a. gecontroleerd en de waarden worden van het lokale coördinatenstelsel naar dat van de Rijksdriehoeksmeting omgezet). Vervolgens wordt het in een tekenautomaat geplaatst (een plotter), die dan, gestuurd door de gegevens op het bandje, de nieuwe situatie intekent.

De stap om ook de uiteindelijke kaart zelf in digitale vorm op te bouwen, vormt een logisch vervolg van deze ontwikkeling. Men begon ermee in 1979. Na het nodige ontwikkelingswerk schafte

men in 1983 apparatuur aan om de nog te gebruiken informatie uit bestaande kaarten in digitale vorm om te zetten, en te kunnen combineren met gegevens die direct uit metingen in het terrein of luchtfoto's afkomstig zijn. Het uiteindelijke resultaat is een digitaal bestand van de basiskaart van de gemeente, qua nauwkeurigheid vergelijkbaar met de gekarteerde kaart 1:500. Uit dat bestand kan men elke gewenste kaartuitsnede uit het gemeentelijk grondgebied laten uittekenen (plotten), men kan de volledig opgenomen informatie laten uittekenen of slechts een deel ervan (bijvoorbeeld alleen de straten en de huizen), men kan het op de schaal 1:100, 1:500 of op 1:1000 laten uittekenen, in het coördinatenstelsel van de Rijksdriehoeksmeting. Wanneer eenmaal zo'n digitaal bestand is opgebouwd heeft men daarmee een flexibiliteit in huis waardoor men op veel meer specifieke toepassingen kan inspelen dan vroeger.

En de klanten hebben direct aansluiting op het bestand: bij de gemeentelijke diensten zoals Bestrating, Groen, Riolerings, Stedebouw, de Woningkartotheek, Stadsvernieuwing en Milieu heeft men terminals, aangesloten op het bestand van de digitale basiskaart, waarop men deze kan oproepen. Dat loopt via een accountingprogramma, zodat de gebruikers elke maand keurig een rekening voor het aantal seconden dat ze het bestand hebben geraadpleegd in huis krijgen.

De hele omzetting van de traditionele kaarten naar de digitale bestanden is hierboven als iets simpels omschreven, maar dat was het niet: er is al gezegd dat Utrecht deze omzetting als een van de eerste gemeenten uitvoerde, dus was het pionierswerk. Men heeft er bijna 10 jaar over gedaan, aanvankelijk in de verwachting dat men zo'n tempo zou kunnen halen dat de informatie niet meer dan 5 jaar verouderd zou zijn. Dat is niet gehaald (men kwam op 6½ jaar), mede omdat de klus in een tijd van toenemende bezuinigingen en reorganisaties moest worden uitge-

Een werkstation in beeld met een fragment van de basiskaart van de gemeente, opgeroepen uit het digitale bestand.

voerd. Maar men is thans met een herziening van dat eerste digitale bestand bezig, de kaarten zijn beschikbaar - of liever gezegd oproepbaar op het beeldscherm - en men is zover dat men zich als volgende doel gesteld heeft dat de informatie voor de hele gemeente niet meer dan twee jaar oud mag zijn. Men maakt ook al plannen voor de volgende stap: de integratie van de digitale basiskaart met de andere vastgoedbestanden van de afdeling en daarna zelfs met andere gegevensbestanden van de gemeente. Want dat is het uiteindelijke doel: koppeling van de Grootchalige Basiskaart aan het bestand Deelsysteem Gebouwen, het Gemeentelijk Kadastraal Systeem, de Digitale Kadastrale Kaart (een produkt van het Kadaster) en de Kleinschalige Basiskaart. In het Deelsysteem Gebouwen worden onder andere de gemeentelijke adressen bijgehouden, en via de adressen kan men een verbinding leggen met de gegevens uit de gemeentelijke bevolkingsregistratie en die van het Bureau voor Statistische Informatie, met die van de gemeentelijke Belastingdienst (onroerend-goedbelasting) en het Kadaster (hoogte der hypotheek, grondprijzen). Bijna alle gemeentelijke diensten gebruiken als overzichtskaart de Kleinschalige Basiskaart op de schaal 1:10.000, en wanneer men daarover beschikt in digitale vorm zou men de verschillende deelaspecten van de gemeente gemakkelijk met elkaar kunnen vergelijken. Men zal ook uit de administratieve bestanden verschijnselen op deze schaal kunnen karteren. Men is thans met proefnemingen bezig om uit de 1:10.000-kaart ook langs automatische weg kleinschaliger kaarten in kleur af te leiden.

In 1989 is men begonnen met het uitzetten van de route om de verschillende gemeentelijke bestanden te koppelen, en over een paar jaar zal men zover zijn dat men, bijvoorbeeld als men een huis aanwijst op de kaart op een gemeentelijk beeldscherm, men daarop (mits daartoe gemachtigd met geheime codes) ook kan oproepen wie de bewoners zijn met hun in de bevolkingsregistra-

tie vermelde eigenschappen, hoe lang ze al op dit adres wonen, hoeveel hun hypotheek bedraagt als het een koopwoning betreft, en wat ze de gemeente aan onroerend-goedbelasting verschuldigd zijn.

Hoe is nu de toegankelijkheid van dat nieuwe systeem voor de burgers van Utrecht? De fraaie 1:5000-kaartserie is uitverkocht, en voor de prijzen van 1975 (*f* 10,— voor een blad van de gekleurde 1:5000-kaart) krijgt men nu niet veel meer. Men verkoopt de grootschalige basiskaart nu, op floppy, voor tienduizenden guldens aan ingenieursbedrijven, voor gemeentelijke diensten is er 'on line' toegang tot het bestand via terminals. En verder kan iedere klant, ook uzelf, een 'blad' bij de ROVU bestellen: dat wordt dan door de plotter of tekenautomaat netjes met een vier-kleuren ballpoint voor u uitgetekend, en u kunt daarbij nog aangeven wat u er allemaal op wilt hebben: bijvoorbeeld alleen de huizen en wegen of ook de plantsoenen en de huisnummers. 'Klant-gebonden kartografie' heet dat. Maar u bent wel meer kwijt dan het tientje van 1975! Dat komt omdat in de tussentijd de Afdeling Vastgoedinformatie de opdracht kreeg om kostendekkend te werken.

Door deze filosofie van B&W is de kartografie dus iets verder van de individuele burger af komen te staan. Maar voor de commerciële of institutionele gebruiker zijn er geweldige nieuwe mogelijkheden geschapen: wanneer men een computerprogramma heeft dat de straal berekent van de bochten die een sneltram nog kan nemen, men combineert dat met het basiskaartbestand en toetst vervolgens een begin- en eindpunt in, dan berekent men met dat programma aan de hand van het kaartbestand de beste verbinding. En wanneer men een adressenbestand van de abonnees van een krant heeft, dan kan men aan de hand van hetzelfde kaartbestand de meest efficiënte route voor de krantenbezorgers vaststellen!

Die machtige nieuwe wereld van de electronica heeft het volgende nadeel: wanneer elke wijziging in het terrein direct wordt verwerkt in het bestand, blijven er geen sporen van de oude toestand over, dan beschikt men niet meer over documenten waarop de oude toestand zichtbaar is. We lopen het gevaar om vanuit een tijd waarin men alleen verouderde kaarten had terecht te komen in een tijd waarin alleen informatie over de huidige toestand beschikbaar is. Gelukkig wordt daar rekening mee gehouden: van alle nieuwe exemplaren van de kaartserie op de schaal 1:1000 die sedert 1962 zijn vervaardigd is een kopie bewaard, en zodra de Gemeentelijke Archiefdienst de benodigde kastruimte heeft georganiseerd komt dat materiaal daar terecht. Anders zou dit de laatste tentoonstelling van oud kaartmateriaal over Utrecht geworden zijn!

Particuliere stadsplattegronden

Nicolaas Van der Monde was in 1839 de eerste die het kadastrale kaartmateriaal gebruikte om er zijn plattegrond van af te leiden. Veel particuliere uitgevers na hem hebben hetzelfde gedaan: het kadastrale of het daarvan afgeleide gemeentelijke kaartmateriaal gebruikten ze om er hun plattegronden op te baseren. Dat vinden we ook bij Citoplan, waar bij de eerste editie (1942) nadrukkelijk de gemeentelijke bronnen voor de kaart vermeld zijn (zie cat.nr 65). Naast stadsplattegronden geeft Citoplan ook kaarten uit die een groter deel van de omgeving in beeld brengen, zoals het gebied Jutphaas-Bunnik-Oudenrijn, of het gebied De Bilt-Bilthoven, Zeist-Soesterberg.

Op de stadsplattegronden, zowel van de gemeente als van particuliere uitgevers, was aanvankelijk niets te merken van de geheimhouding van militaire informatie. Hoewel de Topografische Dienst op haar gekleurde kaarten vanaf 1880 de militaire objecten eerst blanco liet, vervolgens als weiland inkleurde en vanaf

1910 zelfs opvulde met fantasie-topografie (pas in 1988 kwamen er weer kaarten uit van de Topografische Dienst waarop de forten ook qua bebouwing zijn ingetekend, zie ook de onlangs gepubliceerde militaire stadsplattegrond van Utrecht, cat.nr 79), zijn op de stadsplattegronden deze objecten (forten, lunetten) steeds met opstellen en al ingetekend. Daar kwam pas een einde aan in 1942, toen Citoplan ze voor het eerst van de bezetter moest weglaten. Op de eerste na-oorlogse editie vindt men ze weer terug (zie cat.nrs 65 en 67).

Toen in 1960 de Falkplankaarten op de markt kwamen, waren behalve de Citoplans ook Kompaskaarten te krijgen als plattegrond van de stad (cat.nr 68). De Falkplankaarten leken de andere twee concurrenten al snel van de markt te spelen - mogelijk door de goede marketing - waardoor men in staat is elk jaar een nieuwe bijgewerkte versie uit te brengen. Men knoopte allengs goede relaties aan met de gemeente, waarbij in natura met plattegronden betaald wordt voor de informatie die voor de herzieningen benodigd is.

De Utrechtse Falkplankaart werd zo'n instituut dat iedereen, niet het minst de gemeente, verbaasd was toen er in 1982 een concurrent op de markt kwam. In het Utrechts Nieuwsblad werd toen al gauw gesuggereerd dat de concurrenten het wel allemaal van de Falk-plattegrond overgetekend zou hebben,⁵ zodat de vertegenwoordiger van Falkplan dat zelf moest gaan ontkennen.⁶ De concurrentie van Suurland duurde niet lang, want in 1985 gingen de twee bedrijven samen. Inmiddels is Citoplan weer opgestaan, en zowel met een kaart als een atlasje met een plattegrond op de markt gekomen.

Thematische kaarten vanaf 1900

In 1932 wilden een aantal gemeenten in Midden-Utrecht tot een

streekplan voor hun gebied komen en daartoe werd de hulp gezocht van het Geographisch Instituut van de Utrechtse Universiteit. Om verschillende redenen trad er vertraging op, maar in een 11 november 1936 geschreven brief⁷ verzochten Burgemeester en Wethouders van de gemeente Utrecht aan Prof. L. van Vuuren van het Geografisch Instituut een sociaal-economisch onderzoek uit te voeren ter voorbereiding van zo'n streekplan (en van een eventuele uitbreiding van het grondgebied van de gemeente Utrecht). 'Mits het onderzoek zich niet te ver zou uitstrekken' kon het gemeentebestuur 'de vrijheid vinden, ook onder de huidige moeilijke omstandigheden, de uitvoering [van het onderzoek] te bevorderen'.⁸ Op 10 december 1936 ging de gemeenteraad hiertoe accoord met de verlening van een krediet van f 2500,—. Prof. Van Vuuren en zijn staf begonnen vervolgens aan het onderzoek, dat 8 maanden duurde, en waarover in 1938 werd gerapporteerd⁹ (zie cat.nr 63).

Naar de huidige maatstaven was dat een koopje voor de gemeente: voor de somma van f 2500,— werd er door Van Vuuren en 6 assistenten 6-8 maanden onderzoek gedaan en een rapport van 272 pagina's samengesteld. Daarbij waren vanuit onze optiek vooral de 13 kaartbijlagen van belang. Mevrouw Donkersloot heeft in haar studie van het Utrechtse kaartmateriaal¹⁰ aangegeven dat het universitaire kaartmateriaal qua kwaliteit en uitvoering gunstig afstak bij de overige produkten. De gemeente had zich trouwens al een oordeel kunnen vormen over het universitaire kunnen aan de hand van de tentoonstelling ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Geografisch Instituut, waarvoor ook veel kaartmateriaal in eigen beheer was vervaardigd. De kaart 'Utrecht als industriestad' uit 1930 (cat.nr 60) is daar een voorbeeld van, evenals de kaarten 'Gemeente Utrecht - Algemeen Hoogteplan' van de hoogteligging van de stad (cat.nr 62) en 'Soort verkeer binnen de gemeente Utrecht' uit 1932 (cat.nr 61).

De traditie het Geografisch Instituut bij onderzoek naar de stad te betrekken is ook na de oorlog voortgezet (met als uitzonderingen het voorbereidende onderzoek voor Hoog Catharijne en dat naar de verkeerssituatie in de jaren '60, waarvoor buitenlandse geografen werden ingehuurd) en dat heeft tot een groot aantal thematische kaarten geleid, deels verstoppt in publikaties en rapporten, deels ook apart uitgegeven.

Utrecht heeft binnen haar grenzen zowel de enige Universiteit als Hogeschool (de voormalige HTS aan de Vondellaan) waarbinnen in Nederland een kartografie-studie mogelijk is. Het ligt voor de hand dat de kartografie-studenten van de HTS en de universiteit bij hun practica dicht bij huis bleven en Utrechtse thema's karteerden, zoals de bevolkingsspreiding, de spreiding van studenten en van vreemdelingen over de stad, de resultaten van verkiezingen, en het openbaar vervoer. Ook atlasjes werden er onder leiding van de staf door de studenten vervaardigd, zoals de Atlas Rijksuniversiteit Utrecht 350 jaar, verschenen in 1987 (in plaats van het lustrumjaar 1986, omdat de voorbereidingstijd iets was onderschat). Op de tentoonstelling hangen enkele voorbeelden van deze kaarten (cat.nr 72 en 74).

In de jaren tachtig van de 19de eeuw was er sprake van een hausse in de medische kartografie: van alle mogelijke epidemieën verschenen kaarten die de ziektegevallen in de stad localiseerden. Een wat later voorbeeld hiervan, van een harnekkiger ziekte die niet met hygiënische maatregelen onder de knie te krijgen was, is de kaart 'Sterftegevallen aan tuberculose 1912-1918' uit 1929 (cat.nr 57).

Al vanaf het eind van de vorige eeuw worden er ook wervende kaarten uitgegeven die de functie hebben om vreemdelingen in onze stad te interesseren. Met dergelijk materiaal zit men minder vast in het keurslijf van de traditie en de wijze van weergave

is over het algemeen wat speelser. De kaarten van de Vereniging ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Utrecht en omstreken (1912) zijn er een voorbeeld van: men vindt er de belangrijkste gebouwen in zijaanzicht ingetekend op de bestaande stadsplattegronden, binnen kaarten die meer dan anders zijn omkaderd door advertenties van horeca-establisementen. Dezelfde ontwerpersvrijheid vindt men ook in de kaart 'Utrecht Kenniscentrum van Nederland' uit 1988 (cat.nr 77), waarop de Provincie Utrecht aangeeft wat een geweldige concentratie van onderzoeksinstituten er rond de Uithof te vinden is (de Uithof zelf is hier even groot ingetekend als de hele stad). En hoe goed is die kennis niet met een net van autosnelwegen ontsloten! Dezelfde goede ontsluiting blijkt ook uit de recreatiekaart voor Utrechtse honden, die voor het eerst in 1987 het licht zag (cat.nr 78).

Tot nu toe zijn zowel de gemeentelijke en niet-gemeentelijke topografische kartografie als de niet-gemeentelijke thematische kartografie de revue gepasseerd. De gemeentelijke thematische kartografie wordt nog gemist. Degenen die een blik hebben mogen slaan in de kaartenkasten van de Afdeling Onderzoek van de ROVU weten dat het hier om een kartografische goudmijn gaat die echter nog niet door een beschrijving of catalogus is opengelegd: het materiaal zal pas na de geplande overdracht aan het gemeentearchief toegankelijk worden.

Voorbeelden van de gemeentelijke thematische kartografie die wèl naar buiten zijn gekomen liggen op het gebied van de ruimtelijke ordening. Het mooiste voorbeeld daarvan is het Uitbreidingsplan van Holsboer en Berlage uit 1920, onnavolgbaar in steendruk gereproduceerd door Drukkerij Smulders in Den Haag (cat.nr 58). Na de oorlog is een groter aantal van deze kaarten voor de ruimtelijke ordening naar buiten gekomen, zoals de kaarten behorend bij het Structuurplan voor de Bin-

nenstad Utrecht uit 1977 (cat.nr 73A) of die bij het Bestemingsplan Oude Stad (1980). Beide groepen geven een goed inzicht in het complexe gebruik (per verdieping) van het gemeentelijke gebouwenbestand.

Een volledig inzicht in de functies van de gebouwen zal straks geboden worden bij de verwezenlijking van de geplande integratie van de gemeentelijke bestanden; het is vooralsnog echter de vraag hoe lang het duurt voordat men op het beeldscherm eenzelfde evenwichtig en harmonieus kaartbeeld kan oproepen als bijvoorbeeld de kaart van Berlage.

Noten

- 1 Door de speciaal hiervoor door de Gemeente aangetrokken landmeter Coppoolse.
- 2 Zie Donkersloot-de Vrij (1989) nr 106.
- 3 Hoeboer (1978).
- 4 Informatie over de topografische basisgegevens van de afdeling Landmeten en Kartografie, Dienst voor Ruimtelijke Ordening, Dienstenstructuur ROVU. Utrecht, 1979. Bevat, als voorbeeld voor de klant, fragmenten van 41 verschillende luchtfotografische en kartografische produkten van de afdeling. Deze catalogus was speciaal vervaardigd ten behoeve van een enquête onder potentiële gebruikers van het gemeentelijk kaartmateriaal. Niet alle in de catalogus voorgestelde produkten zijn ook inderdaad gerealiseerd, zoals bijvoorbeeld de geïntegreerde-leidingenkaart.
- 5 Utrechts Nieuwsblad, 17 februari 1982: 'Concurrentie rond uitgave van Utrecht-plattegronden'.
- 6 Utrechts Nieuwsblad, 19 februari 1982: 'Er zit bijna een jaar werk in het maken van een stadsplattegrond.'
- 7 Nr. 32/35/1 O.W.
- 8 Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de Provincie UTRECHT omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten, ingesteld

door de Provinciale Bebauwingscommissie, door L. van Vuuren. Januari-september 1937. Utrecht 1938; uitgeverij Broekhoff. Zie de Voorgeschiedenis in dit boek.

9 Zie noot 7.

10 Zie noot 2. Op p. 93 van haar boek maakt Mevr. Donkersloot melding van de betrekkelijk lage stand van de thematische kartografie van de stad, met uitzondering van een aantal produkten van het Geografisch Instituut van de Universiteit.

Beschrijving van de tentoongestelde kaarten

De kaarten zijn op een enkele uitzondering na in chronologische volgorde geplaatst. Vermeld zijn achtereenvolgens:

- titel van de kaart
- auteur, uitgever en jaartallen
- vervaardigingstechniek en afmetingen
- schaal en oriëntatie
- verblijfplaats van de kaart, met eventueel concordantienummer DdV
- verdere toelichting

Hierbij geldt het volgende:

- De oorspronkelijke, op de kaart vermelde titel is cursief weergegeven.
- Wanneer auteurs, uitgevers, jaartallen enzovoort tussen tekst-haken [...] zijn geplaatst, duidt dit erop dat deze gegevens niet op de kaart voorkomen, maar aan andere bronnen zijn ontleend.
- Bij de oude gedrukte kaarten is vaak als vervaardigingstechniek de kopergravure genoemd. In veel gevallen is hierbij tevens de etstechniek gebruikt. Dit is echter niet altijd goed vast te stellen en om die reden niet vermeld.

De maten zijn gegeven in hoogte × breedte en centimeters. Gemeten is over de kaderlijn. In het geval dat deze ontbreekt en ook wanneer buiten de kaderlijnen tekst voorkomt is de totale bladafmeting gegeven.

- De schaalaanduiding is bij de oudere kaarten (vóór 1800) een benaderingsgetal en steeds als een verhoudingsgetal opgegeven. De oude schaalaanduiding in de lengte-eenheid van de roede is ook vermeld wanneer deze op de kaart voorkomt. Omdat bij de oudere kaarten het noorden vrijwel nooit boven is gesitueerd, is de noordrichting vermeld.

1 De stadsvrijheid van Utrecht in 1539

[Evert van Schayck, 1541]

schilderij, 150 × 142 cm

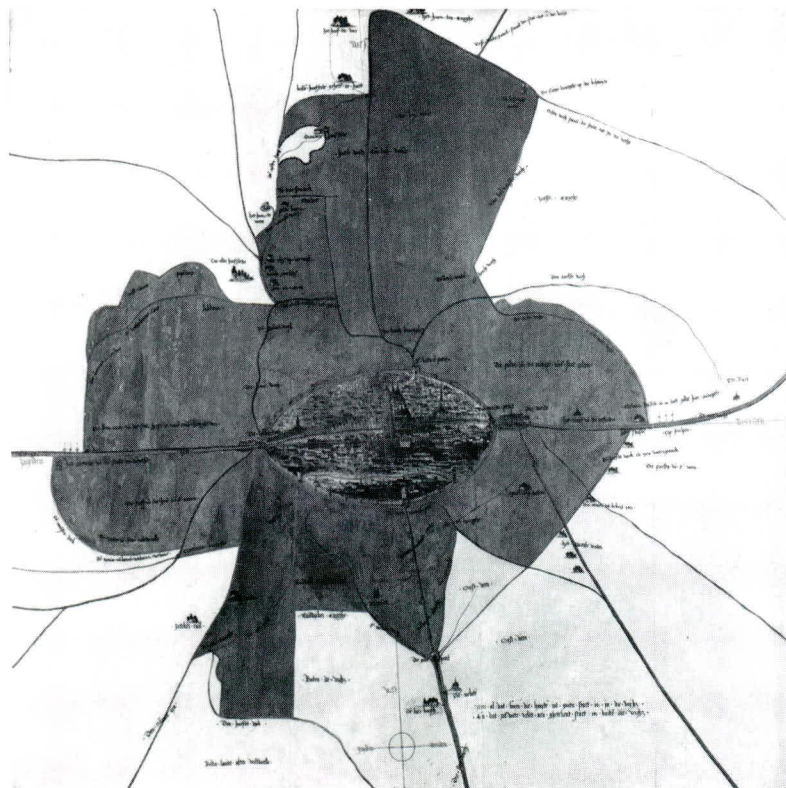
schaal ca 1:5000, het noorden rechts

CMU Cat. Historisch Museum nr 280 (DdV nr 138)

Het geschil in 1539 tussen de stad en de Graaf van Hooghstraten over de grenzen van de stadsvrijheid was aanleiding tot de vervaardiging van deze geschilderde kaart. Het stadsbestuur heeft aan de schilder Evert van Schayck de opdracht tot vervaardiging gegeven, speciaal met het doel om de kaart 'tot een memorie' in het stadhuis op te hangen. De stad zelf is met de middeleeuwse muren, waarop de vele waltorens zichtbaar zijn, in een ovaal op picturale wijze - maar weinig gedetailleerd en met enige fantasie - in vogelvluchtperspectief afgebeeld. Daarbuiten heeft Van Schayck met een groene kleur het gebied tot aan de grens van de stadsvrijheid aangegeven. De stadsvrijheid was van oudsher het gebied, waarbinnen bepaalde stedelijke rechtsregels golden, ook wel genoemd: stadsjurisdictie. Op de kaart komen waterwegen, dijken, wegen en enige bebouwing met bijbehorende toponiemen voor. De topografie is onvolledig weergegeven, maar dat was ook niet het hoofddoel van de kaart. Het ging er slechts om de grens in beeld te brengen. Over Evert van Schayck als kaarttekenaar is weinig bekend, behalve dat hij betrokken is geweest bij de kartering van de grens tussen Holland en Utrecht in 1539, eveneens naar aanleiding van een geschil (Donkersloot-de Vrij, 1981, p. 209 en kaart nr 652).

Voor de vervaardiging van deze kaart van de stadsvrijheid heeft hij nauwelijks metingen verricht, waarschijnlijk omdat hij niet over de kundigheid beschikte. In meer dan één opzicht is deze kaart echter bijzonder. Deze behoort tot de kleine groep van geschilderde kaarten, die met name in de 16de eeuw in ons land werden gemaakt. Het is de oudst bekende kaart van de stad en tevens de enige waarop de bastions nog niet voorkomen.

Literatuur: Acket (1931); De Meijere (1988) p. 35-38.

cat.nr 1

2 Utrecht

Anthonie van den Wijngaerde [ca 1558] (gesigneerd AVW. F)
 pentekening in bruine inkt, blauw gewassen, 30 × 120 cm
 schaal verloopt, het noorden links
 Oxford, Ashmolean Museum, Printroom; nr 32 Large IV 105 b
 (DdV nr 1)
 GAU TA Ba 12: reproductie van het origineel

Anthonie van den Wijngaerde, afkomstig uit Antwerpen en hofschilder van Koning Philips II, heeft deze vogelvluchtk kaart rond 1558 vermoedelijk gemaakt. Soortgelijke afbeeldingen heeft hij ook van enkele andere steden in ons land en van Italiaanse, Spaanse en Engelse steden gemaakt. Over Van den Wijngaerde is nog weinig onderzoek gedaan. De vogelvluchtk kaart wordt in een band bewaard in het Ashmolean Museum te Oxford te zamen met 26 andere topografische tekeningen van zijn hand. Over het algemeen wordt aan deze stadsgezichten een grote topografische betrouwbaarheid toegekend.

Utrecht is getekend vanuit het westen, waardoor met name de westelijke stadsmuur met Catharijnepoort, waltorens, kasteel Vredenburg en bolwerk Sterrenburg alsmede de bebouwing daarvoor (onder andere het St. Jobsgasthuis, middenonder) duidelijker zijn weergegeven dan de overige stadsbebouwing.

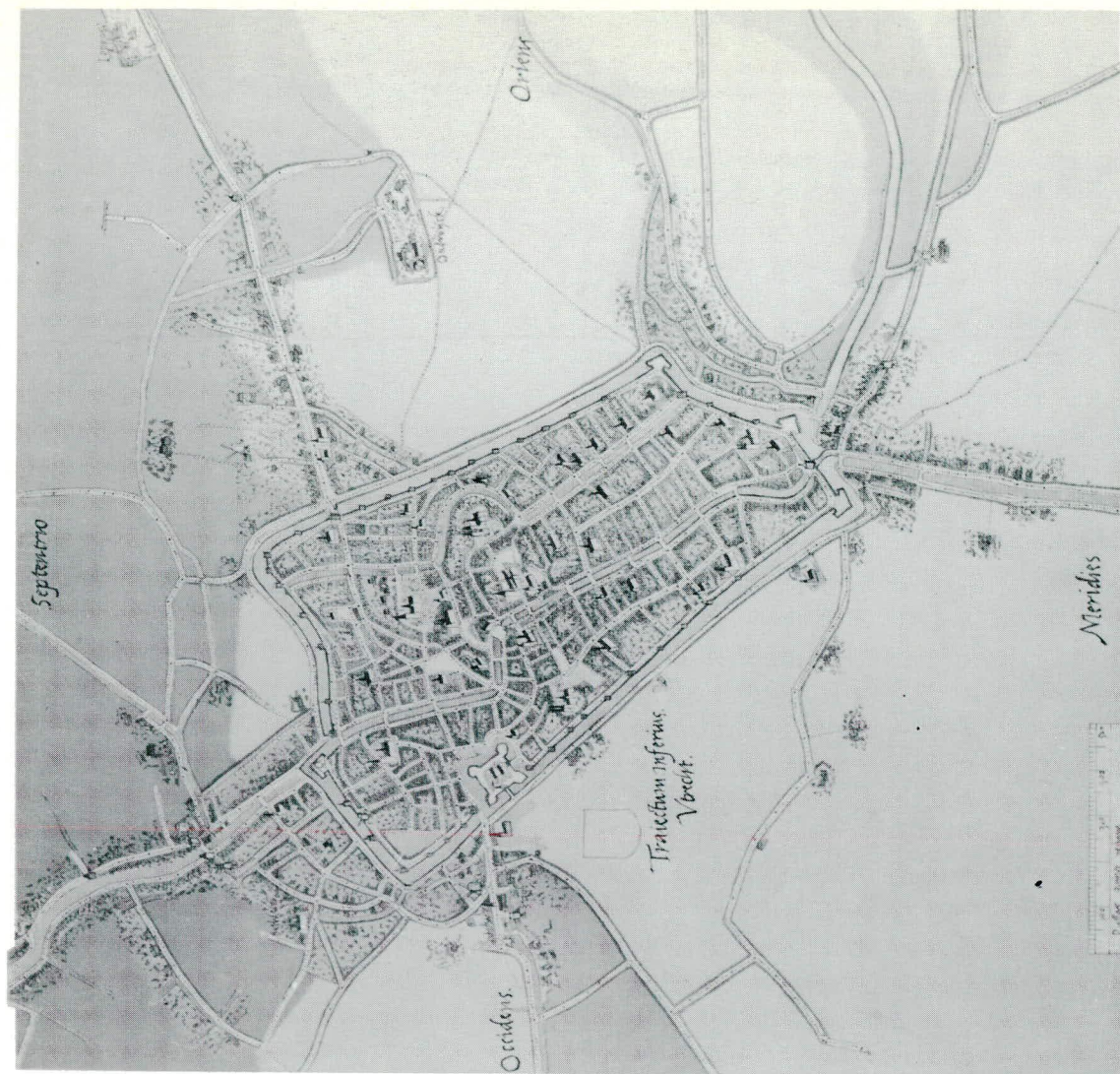
3 Traiectum inferius. Utrecht

[Jacob van Deventer, 1569/1570]
 handschrift in kleur, 41 × 41,5 cm
 schaal ca 1:8000, het noorden boven
 GAU TA Ab 28 (facsimile-uitgave in steendruk Fa J. Smulders & Co/Nijhoff, 's-Gravenhage, 1916-1923) (DdV nr 2)

Deze kaart (waarvan hier de facsimile-uitgave wordt getoond, vervaardigd naar het origineel dat in de Biblioteca Nacional te Madrid wordt bewaard) maakt deel uit van een reeks van ca 250 plattegronden van steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden die de beroemde kartograaf Jacob van Deventer maakte in de periode 1557-1572. Hij deed dit in opdracht van Koning Philips II. Deze kaarten moesten namelijk de Spanjaarden van nut zijn bij hun krijgsvrchtelingen tegen de opstandelingen in de Nederlanden. De topografie die vooral vanuit militair oogpunt belangrijk was, is daarom met de grootste zorg weergegeven (stadsmuur met muurtorens, stratenpatroon en de belangrijkste gebouwen, zoals kerken, kloosters en molens en de toegangswegen in de onmiddellijke omgeving van de stad). Elke stad is door Van Deventer door een dubbele kaart afgebeeld: naast de tamelijk gedetailleerde weergave van de stad (cat. nr 3A) bevindt zich een bijkaartje waarop de woonbebouwing niet is weergegeven, maar wel enkele markante gebouwen met hun naam. Deze namen ontbreken op de hoofdkaart (cat. nr 3B). De betekenis van het bijkaartje is niet bekend.

Deze stadskarten zijn van zeer groot belang voor het historisch-topografische onderzoek, omdat ze over het algemeen een zeer betrouwbare weergave zijn van de steden in hun middeleeuwse eindfase. Voor de verklaring van de topografie van Utrecht is de hierbij tentoongestelde kaart (GAU, TA Ab 29, gemaakt in 1958) te raadplegen (nr 3C).

Literatuur: Dolfin, Kijlstra en Penders (1989) p. 24-25; Van 't Hoff (1953); Visser (1984)

4 *Trajectum*

[Frans Hogenberg, mogelijk met medewerking van Simon van den Neuvel, Keulen, tussen 1569 en 1572]

kopergravure, 33,3 × 48,1 cm

schaal ca 1:5300, het noorden linksboven

GAU TA Ab 37 (DdV nr 3)

Deze kaart is afkomstig uit de stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum* (meer bekend als 'stedenatlas van Braun en Hogenberg'), die te Keulen werd uitgegeven vanaf 1572. De verschillende edities van de atlas verschenen met Latijnse, Duitse en Franse tekst tussen 1572 en 1623. De tekst is van de Keulse kanunnik Georg Braun, terwijl de kaarten gegraveerd werden door de bekende graveur Frans Hogenberg, geassisteerd door Simon van den Neuvel.

Voor de vervaardiging van de kaart hebben de graveurs zeer waarschijnlijk gebruik gemaakt van de thans niet meer bestaande kaart uit 1569 van Melchisedech van Hoorn, de Antwerpse graveur die in de jaren zestig van de 16de eeuw in Utrecht onderhandelde met het stadsbestuur over de door hem gemaakte kaart van de stad.

Middenonder zijn - heel karakteristiek voor de kaarten uit deze stedenatlas - een man en een vrouw afgebeeld in 16de-eeuwse kleding. Deze zijn heel bewust afgebeeld om te voorkomen (zoals in het voorwoord van de atlas is te lezen) dat de stadskarten in handen zouden geraken van de Turken, de vijanden van de christenheid. In de Islamcultuur zijn afbeeldingen van mensen immers niet toegestaan.

Evenals bij de kaart van Jacob van Deventer (zie cat.nr 3) vormt kasteel Vredenburg een topografisch detail dat opvalt. Maar ook de andere belangrijke bouwwerken (stadsmuur met torens, poorten, bolwerken, kerken, kloosters en molens en de gewone bebouwing) zijn het bekijken meer dan waard, omdat ze zo fraai driedimensionaal zijn afgebeeld. Duidelijk komt de ommuring van de uit de middeleeuwen stammende en in 1580 opgeheven immuniteiten van de kapittels naar voren. De weergave van de topografie is echter niet volledig betrouwbaar; de kaart van Van Deventer uit dezelfde tijd is daarin veel beter (let bijvoorbeeld op de grondvorm van de stad die op de kaart van Hogenberg te rechthoekig is). De 19de-eeuwse amateur-historicus Nico-

laas van der Monde, die zelf ook kaarten uitgaf (zie cat.nr 41) heeft deze kaart intensief gebruikt en er een vergroting met annotaties van uitgegeven in vier deelbladen. Eén hiervan (het gedeelte Vredenburg en omgeving, GAU Ab 45(D)), is hierbij tentoongesteld (zie nr 4A). Literatuur: Labouchère (1932)

5 Kaartje van Utrecht zonder titel

[naar of mogelijk door Melchisedech van Hoorn, 1569-1572]

houtsnede, 12,4 × 15,7 cm

schaal ca 1:15.000, het noorden linksboven

GAU TA Ab 49.1 en GIU, kaartenzaal: facsimile van de *Cosmographia* uit 1968 (DdV nr 4)

Dit is de enige kaart van Utrecht die als houtsnede is vervaardigd, een druktechniek die na de 16de eeuw nauwelijks meer werd toegepast. Het kaartje is afkomstig uit het destijds zeer populaire boek *Cosmographia* van Sebastian Münster, dat een algemene beschrijving van de (toen bekende) wereld bevat; een facsimile-uitgave is hierbij tentoongesteld (zie nr 5A). Tussen 1544 en 1628 verschenen zeker 35 edities, meest in het Duits, maar ook in het Latijn, Frans, Italiaans en Tsjechisch. Het kaartje van Utrecht komt voor het eerst voor in de editie van 1572, uitgegeven bij H. Petri te Basel.

6 *Trajectum*

[Willem Silvius, ca 1579/1580; voltooid in drukkerij van Chr. Plantijn in Antwerpen, 1580/1581]

kopergravure, met de hand ingekleurd, 23,3 × 31,9 cm

schaal ca 1:8000, het noorden linksboven

GAU TA Ab 52 (DdV nr 6)

Deze kaart is afkomstig uit het bekende boek *Descrittione ... di tutti i Paesi Bassi* (Beschrijving van alle de Nederlanden), geschreven door de Italiaanse koopman Lodovico Guicciardini en uitgegeven in Antwerpen bij Plantijn in 1582. Het is bekend dat Abraham Ortelius en zijn zuster Anne voor Plantijn de stadsplattegronden voor Guicciardini's boek inkleurden. Het is niet met zekerheid te zeggen of zij deze kaart van Utrecht hebben ingekleurd. Erg fraai is dat niet gebeurd. Behalve een aantal malen in de 16de eeuw is het boek na 1608 nog vele keren bij verschillende uitgevers in Amsterdam verschenen tot 1648 (einde van de Tachtigjarige Oorlog). De kaart van Utrecht is voor de Noordnederlandse edities exact nagegraveerd.

Wat betreft de decoratieve elementen (mensen- en dierenfiguren, wapens en cartouches) is er verwantschap met de kaart van Frans Hogenberg (cat.nr 4).

De weergegeven situatie, met betrekking tot de bolwerken, klopt niet. Waarschijnlijk heeft de graveur in de werkplaats van Plantijn gebruik gemaakt van de kaart van Frans Hogenberg en een plankaart van Adriaan Anthonisz., de vestingbouwkundige die in de jaren tachtig van de 16de eeuw belast was met de uitbreiding van de vestingwerken van Utrecht. Hoe die uitbreiding in werkelijkheid heeft plaatsgevonden kan men zien door vergelijking van bijvoorbeeld de kaart van Van Deventer (cat.nr 3) met die van Adam van Vianen (cat.nr 7). Kasteel Vredenburg is terecht niet meer weergegeven: deze door de bevolking zo gehate dwangburcht werd in de periode 1577-1581 ontmanteld.

Literatuur: Kaldenberg (1973)

7 *Utrecht Aertsbisdom*

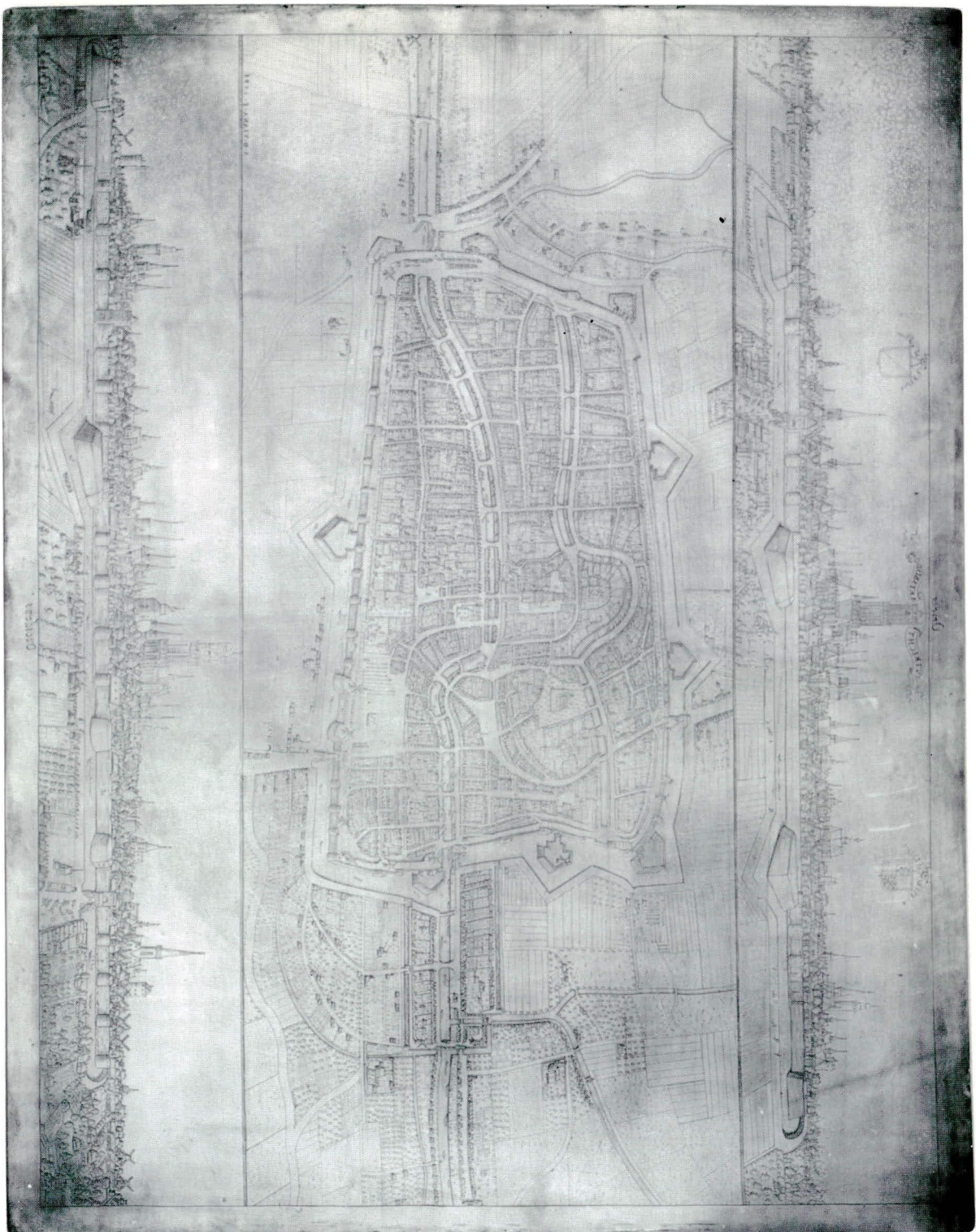
Adam van Vianen I (gesigneerd: 'A.d.Vianan. F.'), Utrecht 1598
kopergravure, 36,4 × 49 cm

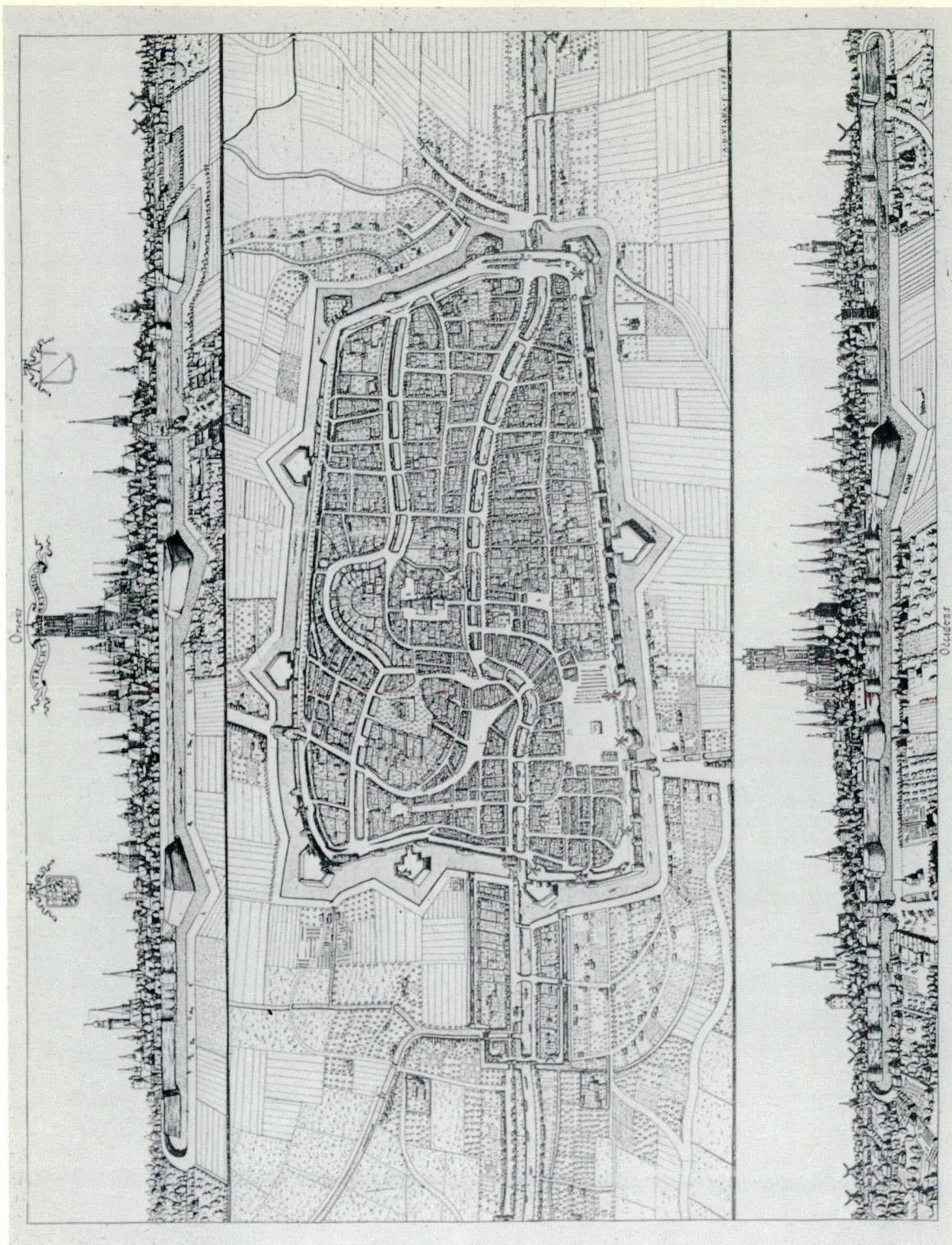
schaal ca 1:6000, het noorden linksboven

GAU TA Ab 57 (2de exemplaar), herdruk uit de 19de eeuw m.b.v. de originele koperplaat (DdV nr 8)

Dit is de eerste kaart die in Utrecht is gedrukt en (eveneens voor het eerst) is voorzien van stadsprofielen: aan de bovenkant de stad gezien uit het oosten en aan de onderkant uit het westen. De vervaardiger ervan is niemand minder dan de bekende Utrechtse goud- en zilversmid Adam van Vianen (ca 1569-1627). De kaart is populair geweest, want verschillende keren zijn er opnieuw afdrucken van verschenen, waarbij steeds gebruik werd gemaakt van de hierbij geëxposeerde oorspronkelijke koperplaat (Varia nr A). Van de eerste druk is geen exemplaar bewaard gebleven. De 17de-eeuwse exemplaren zijn eveneens zeer zeldzaam, in tegenstelling tot de 19de-eeuwse (verzorgd door de uitgever Nicolaas van der Monde).

Vergelijkt men deze kaart met die van Hogenberg (cat.nr 4) uit 1572 dan is te zien dat er veel wijzigingen in de stadstopografie hadden plaatsgevonden. Veranderingen die op waarheid berusten. Vreemd is echter dat nog steeds de Salvatorkerk met de zo kenmerkende spitse torens (aan de zuidkant vlakbij de Dom gelegen en afgebroken in 1587) en de Abdij Oudwijk (afgebroken in 1584) zijn weergegeven. Het zijn onjuistheden die ook in de latere gedrukte kaarten veelal nog voorkomen, omdat men de kaart van Adam van Vianen als voorbeeld gebruikte.

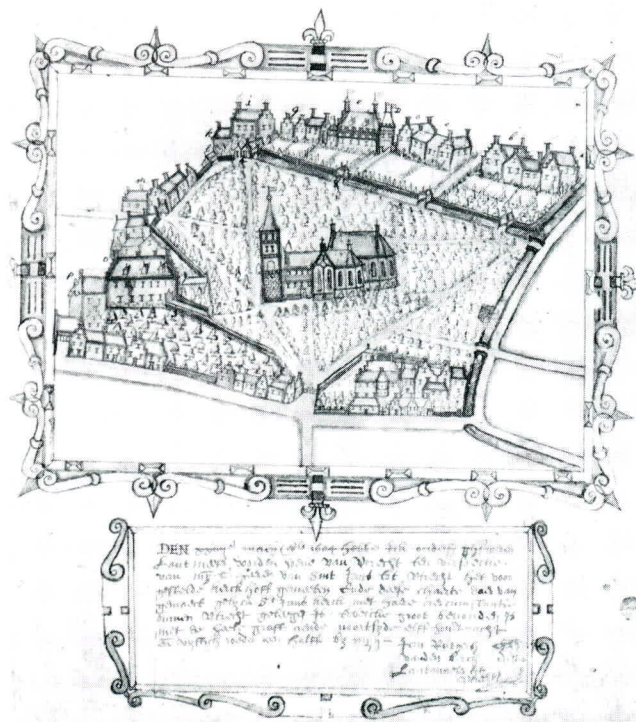
- 8 *Delineatio Veteris Castri cum subiecta Villa in Batavorum Insula Situm Sub Dagoberto Rege Francorum Clodoveo III et pipino Majore A° Dom: 690* (titel onderaan: *Utrecht en den Burght int iaer on Heeren VT^CXC*)
 anoniem, [eind 16de/begin 17de eeuw]
 handschrift in kleur op perkament, 20 × 25 cm
 schaal niet te bepalen, het noorden linksboven
 GAU TA Ab 1 (DdV nr 65)

De herkomst van dit kaartje is onbekend. Mogelijk was het bedoeld om opgenomen te worden in een historische studie over de stad. De oriëntering (het noorden linksboven), conform de gedrukte kaarten van Utrecht uit de 16de en 17de eeuw, pleiten voor deze tijd van vervaardiging en niet vroeger. Algemeen wordt aangenomen dat dit kaartje het oudste is uit de reeks van soortgelijke historische reconstructiekaarten, die veelvuldig in de 17de t/m 19de eeuw ontstonden (zie ook cat.nr 31). Bij de vervaardiging is beslist niet gebruik gemaakt van een authentieke kaart uit 690 (het jaartal van het kaartbeeld), maar mogelijk wel van een verloren gegane laat-middeleeuwse reconstructiekaart die aan de grote fantasie van de maker was ontsproten. Hoe het ook zij, het waarheidsgehalte van het kaartje wordt door de meeste moderne schrijvers zeer in twijfel getrokken. Opgravingen op het Domplein, de kern van de stad, hebben wel de vijf verschillende stadia van de Romeinse vesting aangetoond, maar er werd geen spoor gevonden van de Frankische burcht die daar rond 690 zou hebben gestaan, zoals het kaartje het wil.

- 9 ... *Chaerte ... van St Jans Kerck met haere ciicumstantie binnen Utrecht gelegen ...*

Jan Rutgersz. van den Berch, 24 maart 1604
 handschrift in kleur, 31 × 26 cm
 schaal ca 1:1000, het noorden rechtsboven
 GAU TA Janskerkhof 1604 (1)

Duidelijk is te zien dat het Janskerkhof als een immuniteit een afgesloten gebied was, gedeeltelijk ommuurd en omgracht (het water rechts op het kaartje is de Drift). De letters hebben betrekking op de in

cat.nr 9

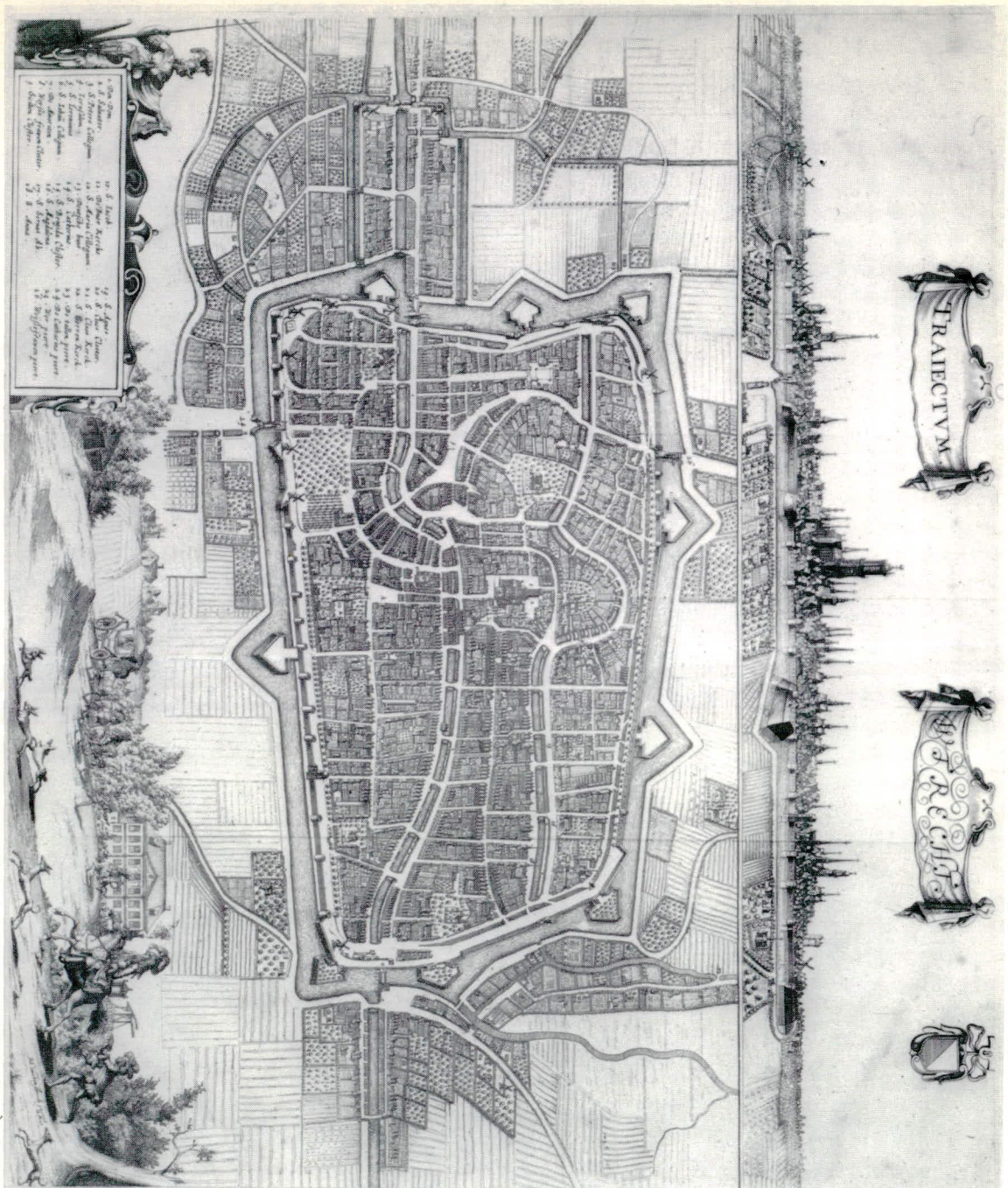
opstand getekende huizen van de voormalige kanunnikken van het kapittel van St. Jan. Voor de situatie van een van deze huizen aan de noordkant (met tuin en gracht) wordt ter vergelijking verwezen naar de kaart van Van Groenou die een halve eeuw later werd gemaakt (zie cat.nr 20). Het doel van de vervaardiging is onbekend; de tekst in de cartouche vermeldt dat Jan Rutgersz. van den Berch werkte in opdracht van de kapittelheren van St. Jan; de grootte van het oppervlak van het Janskerkhof is daarbij opgegeven.

- 10 *La ville d' Utrecht* (in oud handschrift onder de kaart geschreven)
 anoniem, [waarschijnlijk in of kort na 1618]
 kopergravure, 38 × 49 cm
 schaal ca 1:5500, het noorden linksboven
 GAU TA Ab 56 (DdV nr 9)

De herkomst en auteur van deze kaart zijn onbekend. De kaart is in grote lijnen een navolging van die van Adam van Vianen uit 1598 (cat.nr 7), maar de inhoud is op een aantal punten bijgewerkt. Zo zijn bijvoorbeeld de Korte Nieuwstraat (een doorbraak uit 1618) en de galg op het Paardenveld (daar geplaatst in 1618) weergegeven. Er zijn aanwijzingen dat zowel Blaeu als Janssonius deze kaart gebruikt hebben bij de vervaardiging van hun kaarten (cat.nrs 11 en 17).

- 11 *Traiectum Wtrecht*
 [uitgegeven door de erfgenamen van Johannes Janssonius van Waesbèrge, Amsterdam, 1682]
 kopergravure, 40,2 × 49,8 cm
 schaal ca 1:5500, het noorden linksboven
 GAU TA Ab 54 (DdV nr 16²)

Zoals duidelijk is te zien is deze kaart nagegraveerd van cat.nr 10, echter details als het schip met jaaglijn en paard bij de Vaartse Rijn, dat bijvoorbeeld ook op de kaart van Joan Blaeu (cat.nr 17) voorkomt, zijn weggelaten. De legenda met 26 nummers is ontleend aan de kaart van Merian (cat.nr 14). De in 1682 uitgegeven kaart is de tweede staat van een koperplaat die voor het eerst in 1657 werd gebruikt voor de kaart die voorkomt in het stedenboek van Johannes Janssonius, waarop nog niet rechtsonder de decoratie van een buitenhuis met koets, ruiters en jachthonden voorkomt die Joh. van den Aveele erbij heeft graveerd. De hier getoonde kaart werd opgenomen in de stedenatlas *Tooneel der Vermaaste Koopsteden en handelplaatsen van de geheele Wereld* die in 1682 verscheen. Van deze kaart, die de topografie van ca 1618 weergeeft, is ook nog een derde staat bekend uit 1698 waaraan de naam van de kaartuitgever Frederick de Wit uit Amsterdam is toegevoegd.

12 *Utrecht in Hollandt*

anoniem, [ca 1623]

kopergravure, 10 × 14 cm

schaal verloopt, het noorden linksboven

GAU TA Ab 60 (DdV nr 10)

Dit kaartje is met veel fantasie gemaakt. Utrecht is nauwelijks herkenbaar in een heuvellandschap afgebeeld. De betekenis van de drie afgebeelde mannen en twee jachthonden op de voorgrond, die het kaartbeeld voor een deel bedekken, is niet duidelijk. De graveur heeft gebruik gemaakt van een kaart met het beeld van de situatie vóór 1577, want kasteel Vredenburg komt er geprononceerd op voor. Deze kopergravure is afkomstig uit het boek van Daniel Meisner en Eberhard Kieser, *Thesaurus philo-politicus*, dat in de jaren twintig van de 17de eeuw te Frankfurt am Main verscheen.

13 Kaart van het plan tot uitbreiding van de stadsfortificaties op vier plaatsen

[Henrick Jz. Verstralen], oktober 1629

handschrift in kleur, 92 × 121,5 cm

schaal ca 1:3400 (100 Rijnlandse roeden = 11 cm), het noorden linksboven

GAU TA Ab 62(A) (DdV nr 92)

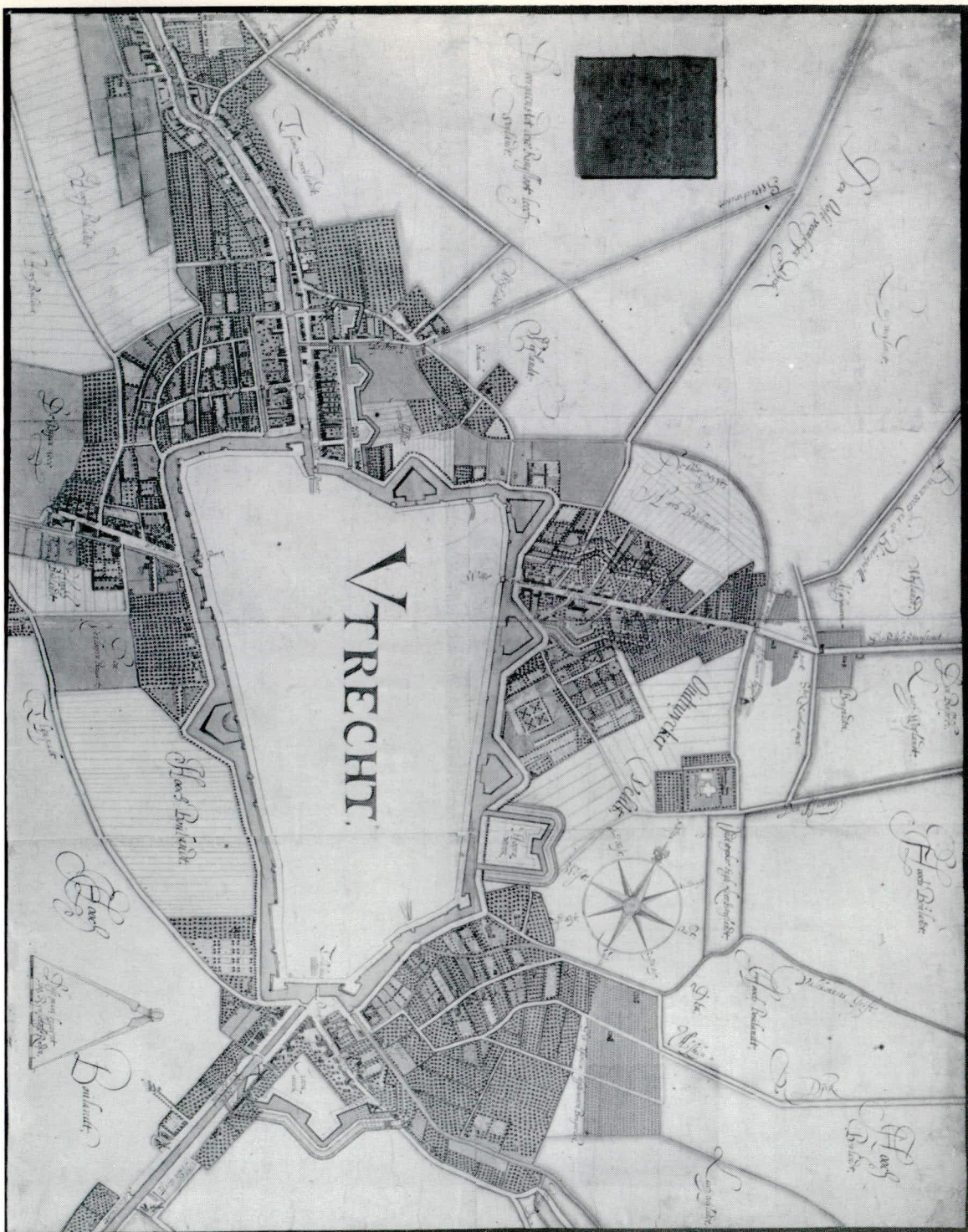
De toelichting op het doel van de kaartvervaardiging in het kader links is helaas onleesbaar. Met enige moeite is nog te lezen dat de kaart gemaakt is 'door last en bevel van Ed. H. Staten sLands van Utrecht ... oct. 1629 ...'. De naam van de maker komt daar niet (meer) op voor, maar dat Henrick Jz. Verstralen de auteur van de kaart is blijkt uit de vroedschapsresoluties van 13 september 1630 waarin staat dat hij f 30,— zal ontvangen voor het maken van een kopie van 'seeckere caerte, die hij door last van Ed. Mo. Heeren Staten slants van Utrecht in septembri ende octobri 1629 gecarteert ende gemeeten hadde van de situatie deser stadt met alle die buitenwercken tot fortificatie van dyen,

soo affgesteecken als eensdeels volmaeckt, mette byleggende boomgaerden, weegen ende steegen'.

Zoals gebruikelijk bij stadsfortificatiekaarten is de bebouwing van de stad zelf niet ingetekend, het ging immers om de topografie die uit militair oogpunt belangrijk was. Stadsmuur, poorten, bolwerken en buitengracht zijn daarom met zorg in kaart gebracht en eveneens is de topografie in de zeer directe omgeving van de stad gedetailleerd afgebeeld.

Op vier plaatsen is over de bestaande topografie heen de geplande fortificatie ingetekend, respectievelijk: buiten de Tolsteegpoort ('croonwerck'), aan de oostkant van de Bemuurde Weerd, buiten de Witte-vrouwenpoort en ten zuiden van bolwerk Lepenburg in het Oudwijkerveld ('hoornwerck'). Slechts dit laatste fortificatie-onderdeel werd gerealiseerd, zoals bijvoorbeeld de kaart van Joan Blaeu laat zien (cat.nr 17).

Aardige details van deze plankkaart zijn voorts de vele boomgaarden rondom de stad, waarvan er enkele (met name aan de oostkant) zijn aangegeven als 'Afgehouden Bongarden'. Stadhouder Frederik Hendrik had namelijk in 1629 geadviseerd bomen rond de stad, die een naderende vijand beschutting zouden kunnen bieden, om te hakken.

14 *Traiectum Wtrecht*

[Matthaeus Merian, Frankfurt ca 1640]
 kopergravure, 21 × 31,5 cm
 schaal ca 1:7000, het noorden linksboven
 GAU TA Ab 65 (DdV nr 13-1)

Welke bronnen Merian heeft gebruikt voor het vervaardigen van dit kaartje is niet bekend. De weergegeven situatie is op ca 1618 te dateren, afgezien van de verouderde details Salvatorkerk en Abdij van Oudwijk (zie daarover de toelichting bij de kaart van Adam van Vianen, cat.nr 7). Een belangrijk nieuw element is de toevoeging van de legenda rechtsonder met 26 Duitse toponiemen, die op geen enkele kaart vóór 1640 is aan te treffen.

Merian heeft het kaartje in verschillende door hem uitgegeven boeken opgenomen.

15 *Wtrecht*

[Caspar Merian, Frankfurt 1649-1654]
 kopergravure, 21,2 × 31,5 cm
 schaal ca 1:7000, het noorden linksboven
 GAU TA Ab 66 (DdV nr 13-2)

Korte tijd nadat het hiervoor genoemde kaartje ontstond vervaardigde Caspar Merian dit vereenvoudigde kaartje, dat hij opnam in verschillende boeken die door hem werden uitgegeven toen hij de zaak van zijn vader Matthaeus Merian voortzette. De stadsbebouwing is niet in opstand weergegeven, een manier van kaarttekenen die eigenlijk pas ruim een eeuw later meer algemeen gebruikelijk werd.

16 Gezicht op de stad vanuit het noordoosten

Herman Saftleven, 1648 (gesigneerd: HS)
 ets, 28,5 × 124 cm (drie bladen aaneengeplakt)
 GAU TA Ba 42

Van de bekende tekenaar, schilder en etser Herman Saftleven (1609-1685) weten we dat hij in 1648 een kaart van de stad heeft gegraveerd. Niet alleen in 1648 maar ook in 1669 heeft hij hiervan een groot aantal exemplaren verkocht aan het stadsbestuur. Geen enkel exemplaar van deze kaart is bewaard gebleven. Het betrof vermoedelijk een tamelijk grote kaart met uitbundige randversiering, van een in de 17de eeuw veel voorkomend type. Zie bijvoorbeeld de grote Provinciekaart van de Roij, uitgegeven door Covens & Mortier, hier op de tentoonstelling aanwezig.

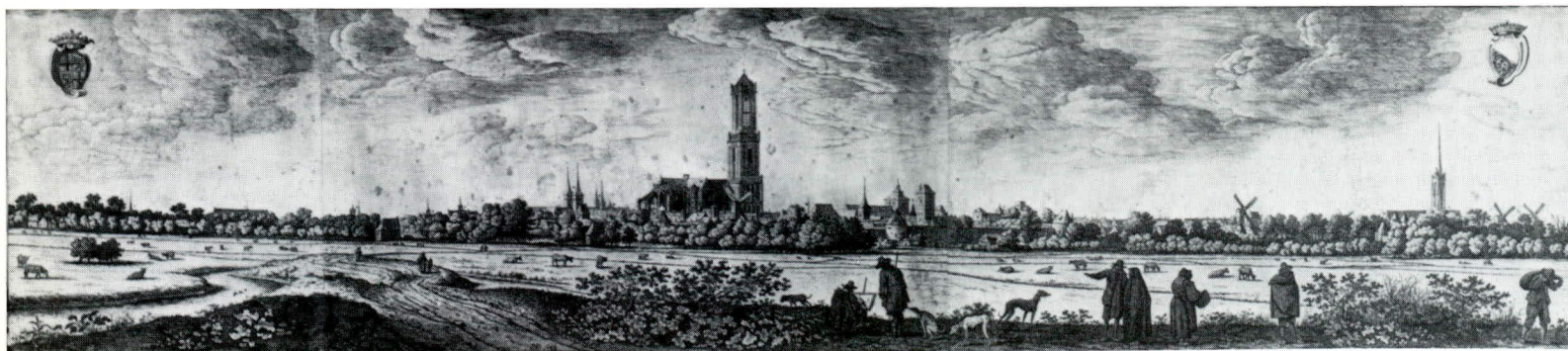
Uit schriftelijke bronnen komt naar voren dat Saftleven voor de randversiering twee lange stadsprofielen voor de boven- en onderkant en verschillende kleinere topografische prenten van gedeelten van de stad voor de zijanten had gemaakt. Het is heel goed mogelijk dat het hier getoonde profiel gemonteerd is geweest onder of boven de verloren gegane wandkaart van Saftleven.

De betekenis van de letters in het profiel is onder meer:

A = Servaasabdij; B = Maria Magdalenaklooster; E = Hieronymusschool; F = Catharijnekkerk; G = Wittevrouwenpoort; H = Pieterskerk; I = Paulusabdij; L = Wittevrouwenklooster; M = Dom; O = Janskerk; P = Buurkerk; R = Plompetoren; V = Huis Oudaen; X = Jacobikerk; Y = waltorens.

Herman Saftleven heeft zichzelf als tekenaar op de voorgrond afgebeeld.

Literatuur: Donkersloot-de Vrij (1989) p. 15

cat.nr 16.

17 *Traiectum Wtrecht*

[Joan Blaeu, Amsterdam 1649]

kopergravure, met de hand ingekleurd, 38 × 50 cm

schaal ca 1:5500, het noorden linksboven

GIU kaartenverzameling, in de 12-delige Blaeu-atlas (DdV nr 14)

Veel kaarten van de stad uit de periode voor de 19de eeuw zijn vervaardigd om opgenomen te worden in boeken en atlassen. De kaart van de bekende kartograaf en uitgever Joan Blaeu treft men in veel verzamelingen los aan, gesloopt uit een atlas, zoals een aantal andere hier tentoongestelde kaarten. De getoonde kaart, bevindt zich in de atlas, *Toonneel der Steeden van de Vereenighde Nederlanden*, die deel uitmaakt van de beroemde *Grooten-Atlas* van Blaeu (9 delen en 3 stedenboeken), die het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht recent verwierf.

De koperplaat van de kaart van Utrecht moet in de werkplaats van Blaeu gegraveerd zijn tussen 1642 en 1649. Het kaartbeeld is ontleend aan oudere kaarten en komt - afgezien van enkele verouderde details (nog steeds is in de 1587 gesloopte Salvatorkerk weergegeven!) - overeen met de situatie van 1642-1644. Aardige nieuwe details, die nog niet op vroegere kaarten voorkomen, zijn onder andere de Maliebaan (aangelegd als recreatieterrein voor studenten van de in 1636 opgerichte Hogeschool) met enkele kolfspelers, voorts het nabijgelegen Hoornwerk met 'Hortus Medicorum', dat er mogelijk op wijst dat de Academische kruidentuin voordat deze op bolwerk Zonnenburg kwam (in 1639) daar heeft gelegen of dat er aanvankelijk plannen in die richting hebben bestaan. Het Hoornwerk zelf dateert van 1630 en verdween omstreeks 1680. Een nieuw detail is ook de sterrenwacht op de Smeeten (nr 56 in de legenda) die in 1642 in gebruik werd genomen.

18 *Wtrecht*

[Joh. Janssonius, Amsterdam 1652]
 kopergravure, 11 × 13,3 cm
 schaal ca 1:16.000, het noorden linksboven
 GAU TA Ab 71 (DdV nr 15-1)

Van dit soort kleine kaartjes zijn er in de 17de eeuw veel gemaakt. Voor een groot deel zijn ze afkomstig uit de populaire beschrijving van de Nederlanden door Guicciardini die als zakboekjes werden uitgegeven.

In tegenstelling tot de grote uitgave van zijn boek (zie cat.nr 6) bevatte de kaartjes in de kleine boekjes een meer juiste weergave van de stad Utrecht. De eerste die met deze zakboekjes kwam was Willem Jansz. Blaeu in 1633. Het hier getoonde kaartje komt uit de Guicciardini-uitgave *Belgicae, sive Inferioris Germaniae descriptio* uit 1652 van Blaeus grote rivaal Johannes Janssonius te Amsterdam, die het kaartje van Blaeu liet nagraveren.

19 *Caertboek van landerijen behorende aen 't Cruys-Gasthuys*

perkamenten band, 26 × 42 cm
 12 kaarten, gemaakt door onder meer Jan Rutgersz. [van den Bergh], N.D. (?) en Willem de Roij, daterend van 1593 tot 1711. De gekarteerde landerijen liggen onder andere in 'Velthuijsen Gerrecht, Jutphaas, Gaelcop, Heycop, Otterspoorbroeck, Westbroeck, Martensdijck en Herwerscop'.
 GAU Archief Heilige Kruisgasthuis inv.nr. 1879

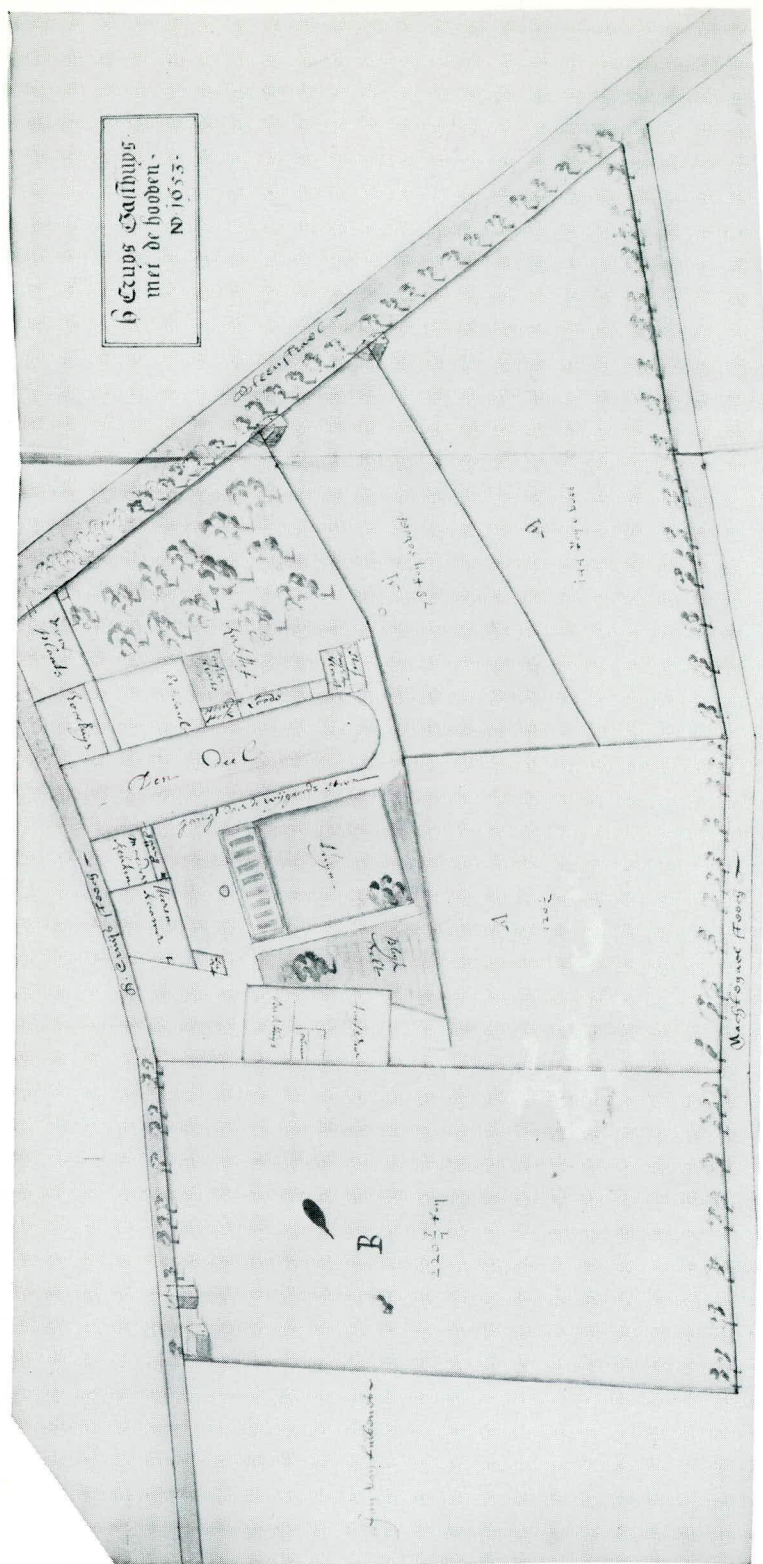
Het kaartboek is opengelegd bij kaart nr 1:

tCruys Gasthuijs met de hooven
 monogram: ND, 1653
 handschrift in kleur, 25 × 81 cm
 schaal ca 1:1000, het noorden rechtsboven
 GAU Archief Heilige Kruisgasthuis inv. nr 1879

Op deze kaart zijn de plattegrond van het gasthuis (met benoeming van de verschillende vertrekken), de aangrenzende weilanden en een boomgaard weergegeven. Zoals de kaart laat zien lag het complex tussen 'Steenstraat' (Biltstraat), 'H. Kruijs Steegh' (Gasthuisstraat) en 'Nachtegaalsteegh' (thans Kruisstraat).

Het Heilige Kruisgasthuis werd in 1817 opgeheven en het gebouw werd kort na 1833 gesloopt.

Literatuur: Van Hulzen (1986) p. 111-116

20 Grondtekening van 't Huijs ende Hofstede op St. Jans oudwijk binnen Utrecht, toebehorende de Heere burgemeester Booth ...

D. van Groenou, 23 december 1658

handschrift in kleur, 31 × 51 cm

schaal ca 1:400 (200 voeten = 13 cm), het noorden rechts

GAU TA Boothstraat 6 1658 (1)

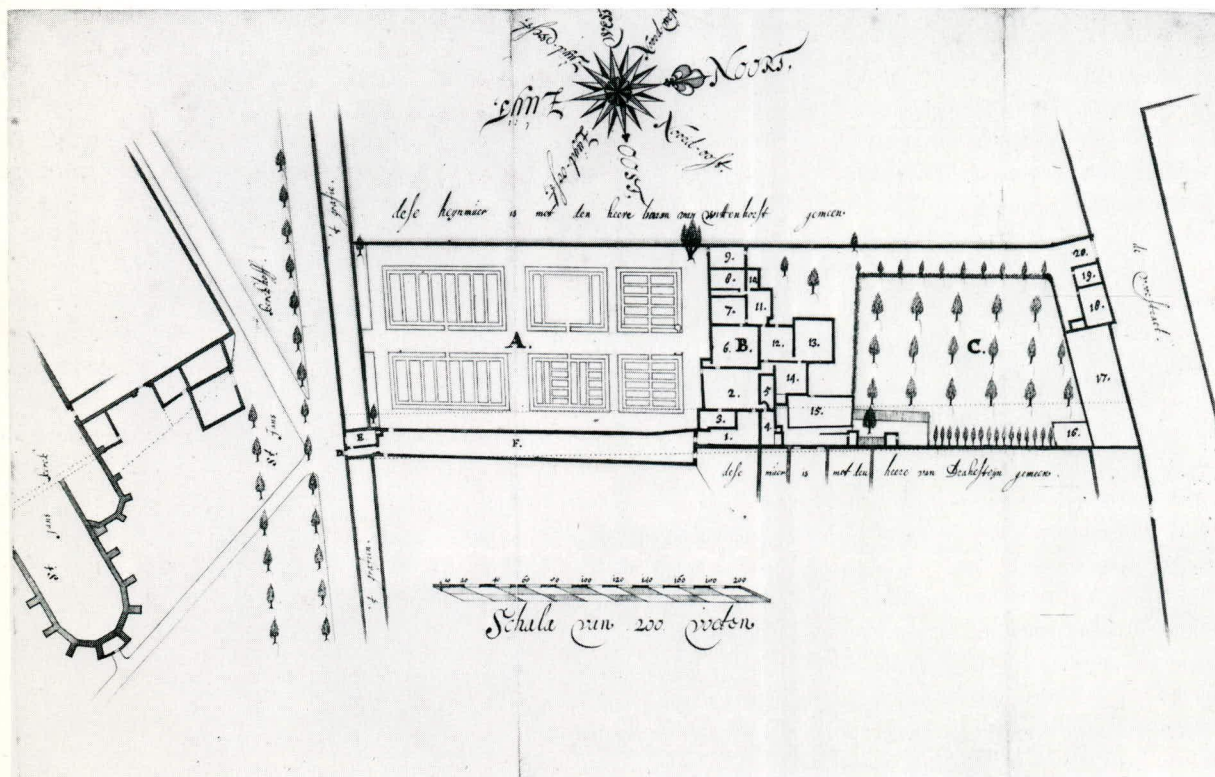
Titel en signering van deze kaart zijn op de achterzijde te vinden, evenals de verklaring van de letters en cijfers van het kaartbeeld.

De Boothstraat (genoemd naar burgemeester Cornelis Booth) is op de

kaart, die vervaardigd werd door de landmeter Dirk van Groenou, niet weergegeven. Deze doorbraak van het Janskerkhof naar de Voorstraat ontstond in 1659; vermoedelijk is de kaart gemaakt in verband met de aanleg van deze straat.

De cijfers hebben betrekking op de diverse vertrekken van het huis dat in 1658 door Booth werd gekocht. Voor de letters geldt: A = 'den voorsten hof', B = 'het huys', C = 'den boomgaerd', D = 'de voorpoort', E = 'poort camer' en F = 'gemene gangh'.

Literatuur: Dolfin, Kylstra en Penders (1989), Beschrijving p. 358, 359.

21 *Afteeckeninge van het vergrooten der stad Utrecht*

'gecartiert bij mij onderschreven fortificatie en battallonmeester Hugo Ruysch, 1664'

handschrift in kleur, 51 × 72,5 cm

schaal ca 1:5500 (100 roeden = 6,8 cm), het noorden links

GAU TA Aj 01 (DdV nr 93)

Linksboven staat geschreven: 'Caerte en teeckeningen gerefereert in de schriftelycke consideratien bij den Borgemeester Moreelse geexhibeert in t collegie van de Vroetschap den 23 jan. 1664'.

Het betreft een van de laatste plankarten die in de periode 1661-1665 werd gemaakt en dienst deed bij de besprekingen van het voorstel van burgemeester Hendrick Moreelse (1615-1666) om te komen tot uitbreiding van de stad. Dit groots opgezette plan dat het stadsoppervlak ongeveer tweemaal zo groot moest maken (met een militair verdedigings-systeem van maar liefst 24 bolwerken) heeft het niet gehaald, maar wel is een begin met de uitvoering gemaakt. Zo werd in 1664 de Catharijnesingel rechtgetrokken, waarbij het Mariabolwerk gedeeltelijk werd afgegraven.

De maker van de kaart is Hugo Ruysch, die sinds 1661 als lector de 'const van fortificatie' aan de Universiteit te Utrecht doceerde en op 26 september 1664 benoemd werd tot 'professor extra-ordinaris in de meetkunst', dat wil zeggen: inclusief de landmeetkunde. De kaart is enige maanden later in druk uitgegeven door Herman Specht.

Literatuur: Blijstra (1969) p. 97-101; *De Ideale Stad* (1988) p. 13-18; Taverne (1978) p. 238-279.

22 *De nieuwe platte grond kaart van Utrecht op zyn schoonst en sterrkst. anno 1670*

'B. de Roy inven., Ant. Winter fecit', 1670

kopergravure, 27 × 40,5 cm

schaal ca 1:12.000 (100 'Roe' = 3,4 cm), het noorden linksboven

GAU TA Aj 2 (DdV nr 99)

Deze kaart behoort bij een gedrukt pamflet, opgesteld door Everard Meyster, getiteld *Gerymde bedenckinh of ontwerp, om Utrecht op sijn*

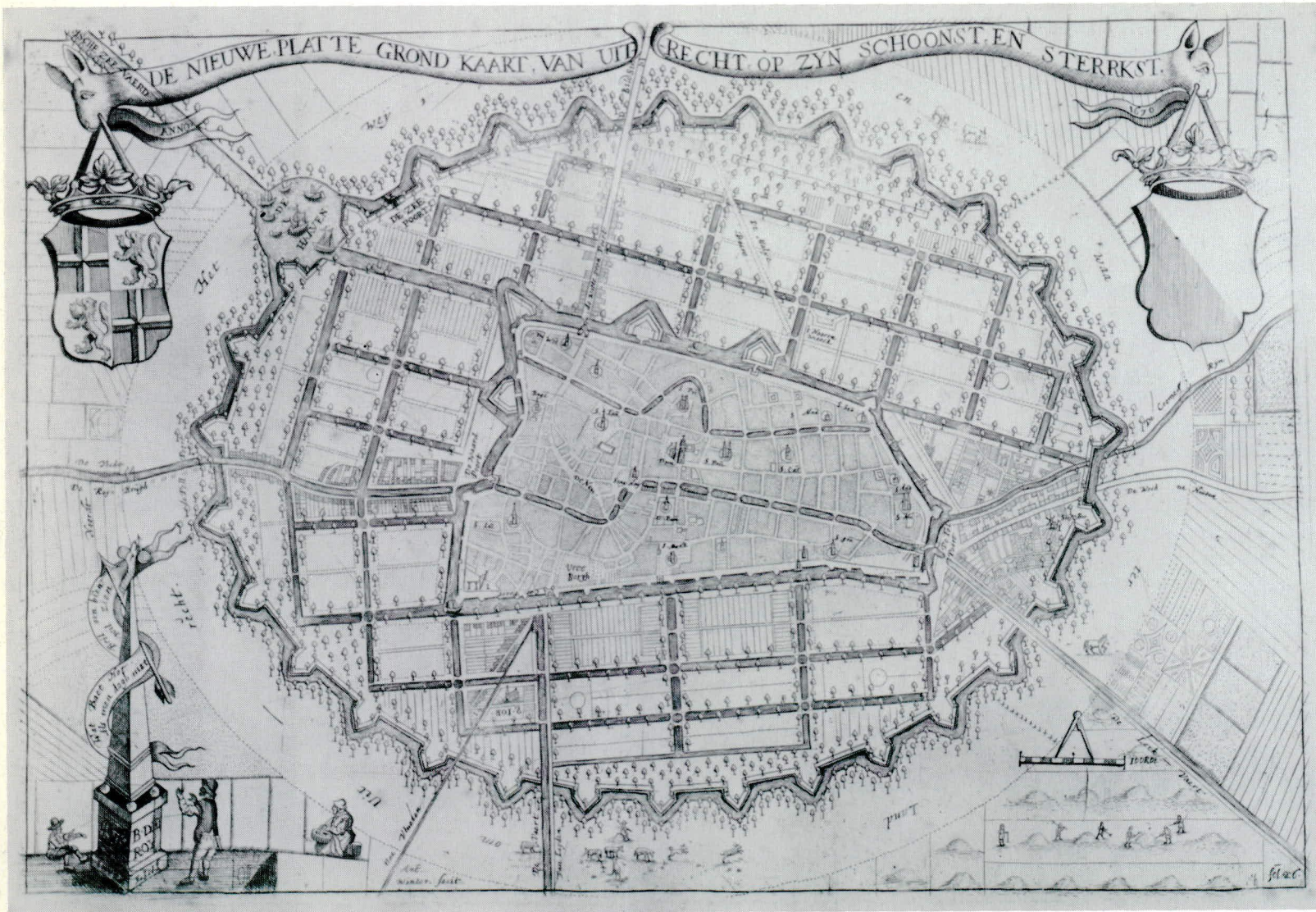
schoonste, en sterrikt te vergrooten dat in 1670 te Utrecht werd uitgegeven bij W. Clerck.

De dichter Jonker Everard Meyster (1617-1679), die nogal vermogend was, had grote interesse voor het uitbreidingsplan van Moreelse (cat.nr 21). Hij stichtte in 1664 aan de westkant van de stad de buitenplaats Oog in Al en had ingeschreven op erven aan de nieuw aangelegde grachten. Vanaf dit buiten, gelegen in een bocht van de Leidse Rijn bij de buitenste gracht van het plan Moreelse, zou hij een goed uitzicht hebben op de gedroomde stadsuitbreiding. Toen na de dood van Moreelse in 1666 aan de uitvoering van de plannen, om diverse redenen, niet verder werd gewerkt, vatte hij alsnog het idee op om een nieuw en grootser uitbreidingsplan onder de aandacht van de Utrechters te brengen. Het is weergegeven in de hierboven beschreven kaart die hij liet maken door de bekende landmeter Bernard de Roij. Zijn ideeën lichtte hij toe in bovengenoemd, in dichtvorm opgesteld, pamflet. Het was zijn idee om de stadsuitbreidingsplannen te koppelen aan de oude plannen van het graven van het zogenaamde Eemkanaal, waardoor de stad een zeehaven zou krijgen. Op de plankart is een cirkelvormige haven bij de 'zeepoort' weergegeven in de noord-oosthoek van de stad. De haven is opgenomen in een groot fortificatiesysteem van 30 bolwerken dat een ovaal vormt rond de oude stad.

Dat dit zeer idealistische en kostbare plan, evenmin als dat van Moreelse, was te realiseren geloofde Meyster zelf kennelijk ook nauwelijks, gezien de opmerking linksonder bij de zuil 'Wat baet het bril aenbien, als men dogh niet wil sien'.

In de verschillende kaartenverzamelingen zijn vele losse exemplaren van Meysters plankart aan te treffen. Meestal zijn dat afdrukken van de hierbij tentoongestelde koperplaat (Varia nr B), die op instigatie van Nicolaas van der Monde in 1840 werden gemaakt.

Literatuur: Blijstra (1969) p. 102-104, 126; Donkersloot-de Vrij (1985-b) p. 66-67 (over de Eemkanaalplannen); *De Ideale Stad* (1988) p. 13-18; Taverne (1978) p. 272-277.

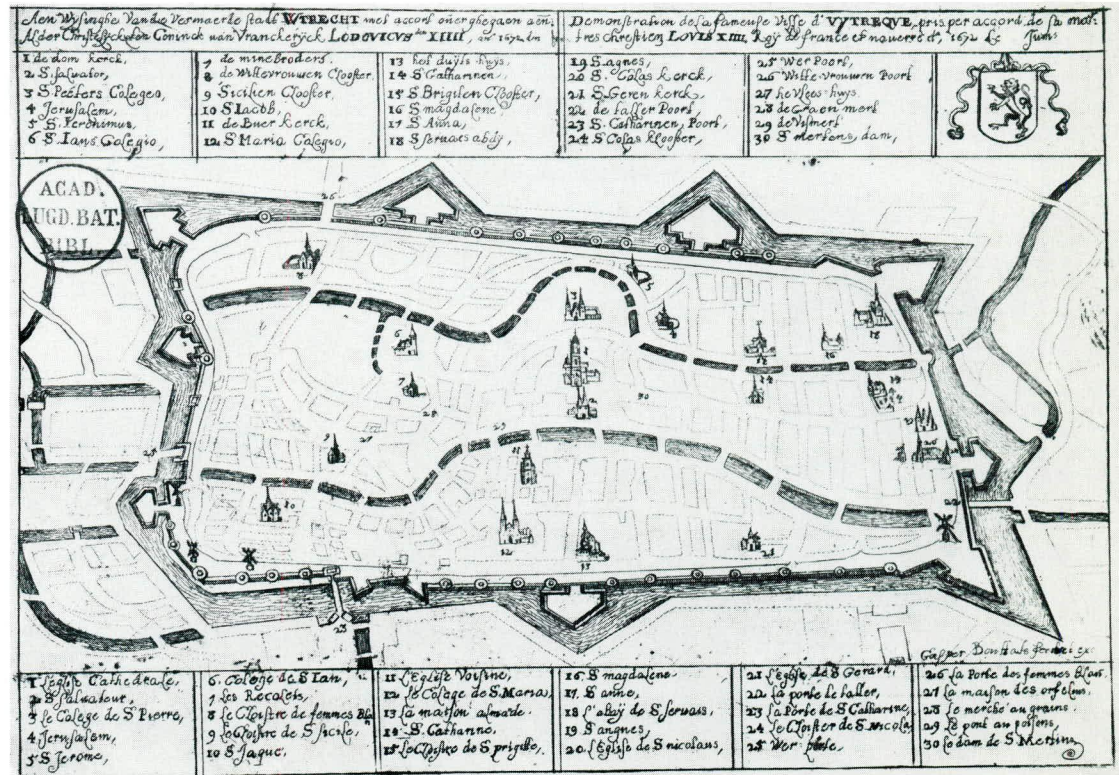

23 *Aen Wijsinghe Van de Vermaerde Stadt Wtrecht met accord overghegaen aen Alder Christelijcksten Coninck van Vranckerijck Lodovicus den XIII anno 1672 de ... juni / Demonstration de la fameuse Ville d'Uytreqe, pris per accord de sa maj. tres chrestien Louis XIII, Roi de france et naverre de 1672 le ... Junis.*

'Gaspar Bouttats fecit et exc.' [Antwerpen 1672]
kopergravure, 15,2 × 22,8 cm
schaal ca 1:12.000, het noorden linksboven
UBL BN 40-86 (DdV nr 17)

Dit kaartje is door de Antwerpse graveur Bouttats gemaakt en uitgegeven kort nadat de stad in het rampjaar 1672 door de Fransen was ingenomen. Het is zeer waarschijnlijk als los pamflet (nieuwskaart) verkocht, met de bedoeling het koperspubliek enige informatie te verschaffen over de pas veroverde stad, waar Lodewijk XIV in eigen persoon zegevierend was binnengetrokken.

De stad is nogal vervormd, verouderd en schetsmatig afgebeeld. Zowel de inhoud als de legenda vertonen grote overeenkomst met de kaart van Caspar Merian (cat.nr 15), die dan ook bij de vervaardiging zal zijn gebruikt. Nog steeds is de Salvatorkerk aangegeven.

cat.nr 23

24 *Afbeeldinge der stad Utrecht, waer bij verthoont werdt, in wat forme men de selve stad soude konne fortificeren.*

‘op het pampier gebracht, door mij Bernard de Roij, 1674’

handschrift in kleur, 53,5 × 75 cm

schaal ca 1:5500 (100 ‘roeden veltmaat’ = 6,7 cm), het noorden linksboven

GAU TA Da 1.14 (DdV nr 100)

In tegenstelling tot andere fortificatieplannen is op deze kaart het bestaande stratenpatroon en de grondonttrek van enkele belangrijke gebouwen ingetekend. Het fortificatiesysteem heeft 24 bolwerken.

Met de plankkaart die Bernard de Roij in 1670 voor Everard Meyster (cat.nr 22) tekende bestaat in het geheel geen overeenkomst!

De kaart is ontstaan kort nadat de stad Utrecht gedurende enige maanden (in 1672 en 1673) door de Franse legers van Koning Lodewijk XIV bezet is geweest. De noodzaak van een nieuwe stadsfortificatie was toen wel heel duidelijk geworden, maar het bleef bij plannen. Een nieuwe fortificatie kwam er toen niet en ook later niet meer.

25 *Caerte-Boeck van de landerijen behorende aen't Leeuwenberghs Gasthuys*

perkamenten band, 50 × 36 cm

10 kaarten, vervaardigd door Gabriël Reets, 1674-1675. De gekarteerde landerijen liggen op verschillende plaatsen in de provincie Utrecht.

GAU Archief Leeuwenberggasthuis inv.nr 2228

Het kaartboek is opengelegd bij kaart nr 2:

Landerijen en boerderijen nabij de Kromme Rijn te Amelisweerd

Gabriël Reets, augustus 1674

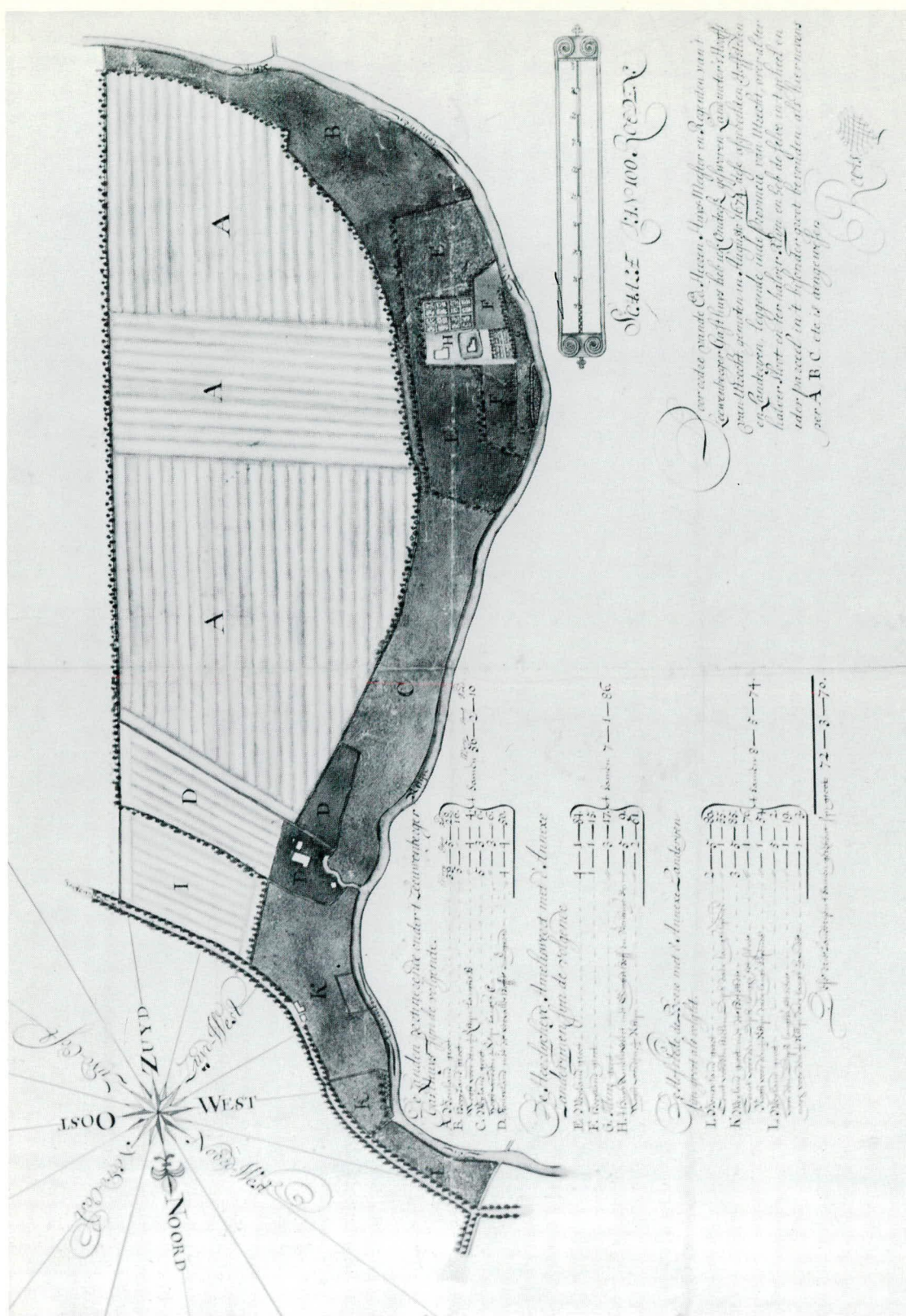
handschrift in kleur, 49 × 70 cm

schaal ca 1:2600 (100 roeden = 14,5 cm), het noorden links

Op deze prekadastrale kaart zijn landerijen, in bezit van het gasthuis, nauwkeurig weergegeven met aanduiding van het grondgebruik alsmede het oppervlak.

Gabriël Reets kreeg als landmeter commissie van de Staten van Utrecht op 8 mei 1667. Op 18 mei 1674 werd hij benoemd tot stadslandmeter van Utrecht.

Literatuur: Muller en Zandvliet (1987) p. 106

26 ... *Landerijen gelegen onder de Vrijheid der voorsz. stad Utrecht* ...

Gabriël Reets, januari 1681

handschrift in kleur, 40,5 × 79,5 cm

schaal ca 1:2300 (100 Roeden = 13,5 cm), het noorden rechtsboven

GAU TA Af 29

Het weergegeven beeld betreft de percelen land nabij de zogenaamde moesgrachten. Hier zouden volgens het plan Moreelse (zie cat.nr 21) aan de (verbrede) moesgrachten de nieuwe grachtenhuizen worden gesitueerd.

Van de verschillende percelen, aangeduid met letters, is de oppervlakte onder de kaart weergegeven.

De kaart is gemaakt in opdracht van het stadsbestuur door de stadslandmeter Gabriël Reets. Zie ook de door hem vervaardigde kaart, cat.nr 25.

27 *Urbis Traiecta ad Rhenum novissima et accuratissima delineatio*

gegraveerd door Jan van Vianen voor de uitgever C. Specht te Utrecht in 1695, opnieuw uitgegeven door R. & J. Ottens te Amsterdam, [tweede kwart 18de eeuw]

kopergravure, 49 × 58 cm, spaarzaam met de hand ingekleurd

schaal ca 1:6000 (150 roeden = 10,1 cm), het noorden links

GAU TA Ab 79 (DdV nr 20²)

De koperplaat van de kaart, waarvan de Utrechtse uitgever Caspar Specht in 1695 een aantal exemplaren het licht deed zien, is later in handen gekomen van de uitgevers Reinier en Josua Ottens te Amsterdam. Zij lieten de inhoud van de kaart onaangetast, maar verwijderden bovenaan de kaart de naam van C. Specht (nog wel te lezen in de linker cartouche met opdracht aan het toenmalige stadsbestuur) en het jaartal, waarvoor zij hun naam in de plaats stelden.

Ook Spechts kaart van de stadsvrijheid is door de firma Ottens opnieuw uitgegeven (zie cat.nr 28).

Van de bovenbeschreven kaart bestaan thans nog enkele exemplaren, waarvan sommige zeer fraai zijn ingekleurd en waarmee onderstreept wordt dat de kaart vooral een representatieve functie had. De wapens

van de leden der vroedschap rondom de opdracht aan het stadsbestuur en de fraaie cartouche rechtsboven, waarin de grootsheid van de stad naar voren wordt gehaald, wijzen daar ook op.

Het hier tentoongestelde exemplaar is niet zo uitbundig ingekleurd, maar laat zien dat de kaart ook voor andere doeleinden is gebruikt: her en der zijn in het kaartbeeld met pen de nummers 94 t/m 103 geschreven (de gedrukte legenda gaat tot nr 94), terwijl eveneens (in 18de-eeuws handschrift?) 'Moes Gracht' en 'Kruijs Vaart' zijn aangeduid. De betekenis van deze toevoegingen is onbekend. Ook valt op dat de stadspoorten in een opvallende rode kleur zijn geaccentueerd, terwijl de overige stadsbebouwing geen kleur heeft gekregen.

28 *Caerte vande Vryheyd der stad Utrecht volgens decisie vanden jare 1539*

oorspronkelijk uitgegeven door C. Specht te Utrecht [in 1696], opnieuw uitgegeven door Joachim Ottens te Amsterdam, [tussen 1708 en 1719]

kopergravure, met de hand ingekleurd, 37 × 53 cm

schaal ca 1:20.000 (500 roeden = 9,5 cm), het noorden linksboven

GAU TA Ab 84 (DdV nr 140²)

Evenals van de kaart van de stad afzonderlijk (cat.nr 27), wist de Firma Ottens de koperplaat van de kaart van de stadsvrijheid van Specht in handen te krijgen. De inhoud van deze tweede uitgave bleef ongewijzigd. De vooruitgang in de kartografie is heel duidelijk te zien als men deze kaart vergelijkt met de kaart van Evert van Schayck uit 1541, die ook de stadsvrijheid weergeeft (cat.nr 1). Op beide kaarten is de stadsvrijheid groen gekleurd.

29 *La Ville D'Utrecht*

anoniem, [vervaardigd te Keulen (?) in 1713]

kopergravure, 12 × 22 cm

schaal ca 1:12000 (300 'Toises' = 5 cm), het noorden linksboven

GAU Bibliotheek V C34, p. 68, TA Ab 87 (DdV nr 22)

Dit kaartje komt voor in het boekje *Lettres historiques et galantes, de deux dames de conditions dont l'une étoit a Paris & l'autre en province. Par Madame*

de C. Tome sixieme. Ou l'on trouve les plans & la description de la ville d'Utrecht; une relation de ce qui s'y est passé de plus particulier pendant la tenue du congrès; avec les armes de tous les ambassadeurs. Uitgegeven bij Pierre Marteau, Keulen 1713.

Boek en kaart zijn ontstaan naar aanleiding van het vredescongres dat te Utrecht werd gehouden ter beëindiging van de Spaanse successieoorlog. Dit congres, waaraan gezanten uit alle Europese landen deelnamen, vond van 29 januari 1712 - 11 april 1713 plaats in het stadhuis.

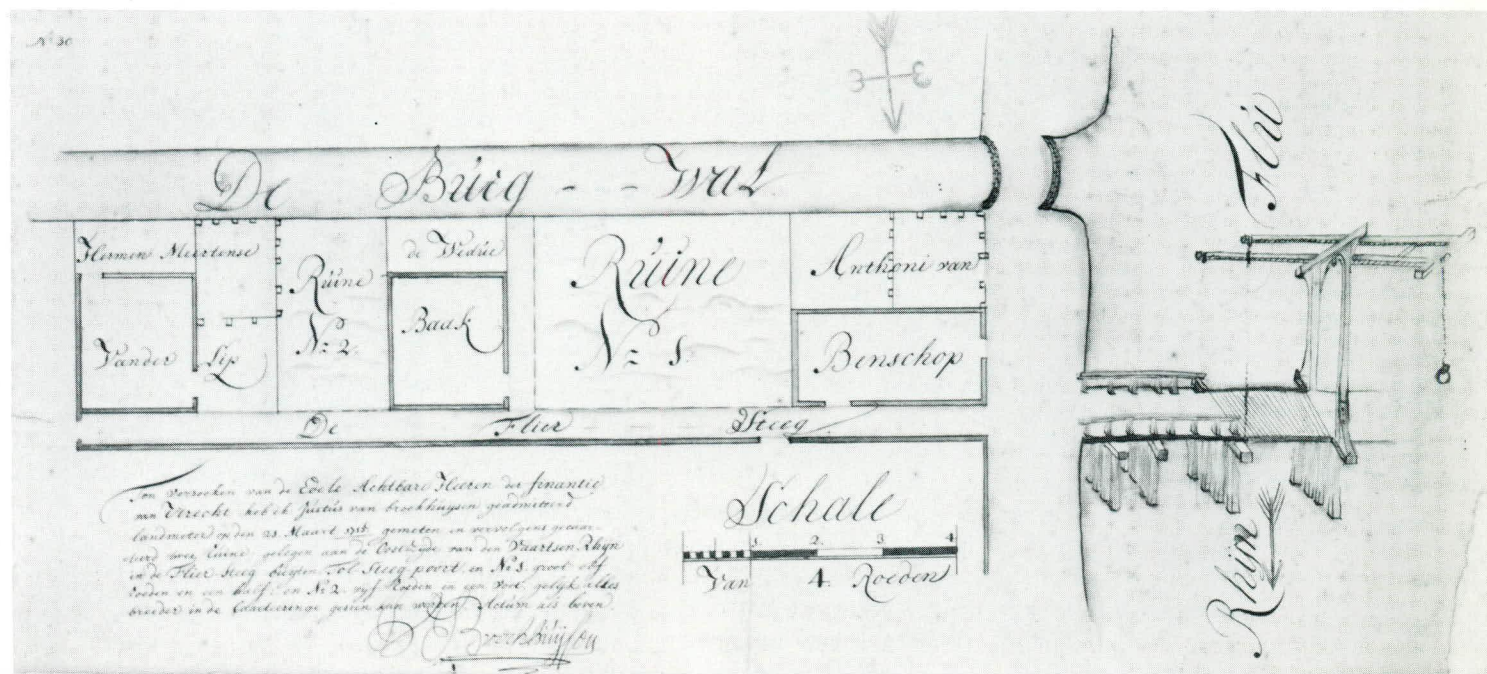
30 ... twee ruïne, gelegen aan de Oostzijde van den Vaartsen Rhijn in de Fliersteeg buyten Tol-steeg-poort ...

Justus van Broeckhuysen, 21 maart 1715

handschrift in kleur, 28 x 64 cm

schaal ca 1:130 (4 roeden = 9 cm), het noorden onder
GAU TA Fliersteeg 1715 (1)

De kaart is gemaakt op verzoek van de 'Heeren der finantie' (raadscommissie voor stedelijk financieel beleid). De twee percelen waarom het ging (door Van Broeckhuysen met 'ruïne' aangeduid) zijn met de nummers 1 en 2 aangegeven. De ophaalbrug in de Vaartse Rijn is er uit aardigheid bijgetekend. Justus van Broeckhuysen, die in de

Schoutenstraat woonde, is als landmeter-kaarttekenaar zeer produktief geweest, meer nog buiten dan in de stad.

De 'Fliersteeg' is vermoedelijk de huidige Brugsteeg die uitkomt op de Oosterkade. Vergelijk daartoe de situatie op de kaart van Henrick Verstralen uit 1629 (cat.nr 13).

Literatuur: Deys (1990) nr 68

31 *De Stad Wtregt inden Jare 690*

anoniem, [1733 of iets vroeger]

kopergravure, 28 x 37 cm

schaal niet te bepalen, het noorden linksboven

GAU TA Ab 6 (DdV nr 70-2)

Deze historische reconstructiekaart, ontleend aan de 18de-eeuwse Utrechtse historicus en verzamelaar E. van Engelen, is een vereenvoudigde en ten dele aangevulde en gewijzigde versie van cat.nr 8. Zij komt voor in: H.F. van Heussen, *Historia Episcopatrium Foederati Belgii Utpote Metropolitani Utrajectini nec non Suffraganeorum Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis et Middelburgensis ...* (Antwerpen bij Joh. Bapt. Verdussen, 1733) deel I naast p. 1. Ook in: V.J. Blondeel, *Beschrijving der stad Utrecht ...* (Utrecht bij H. Besseling, 1757).

32 *Trajecti ad Rhenum delineatio ichnographica et scenographica ...*

Matthäus Seutter, [Augsburg, vermoedelijk tussen 1730 en 1740]

kopergravure, met de hand ingekleurd, 48,5 x 56 cm

schaal ca 1:4500, het noorden linksboven

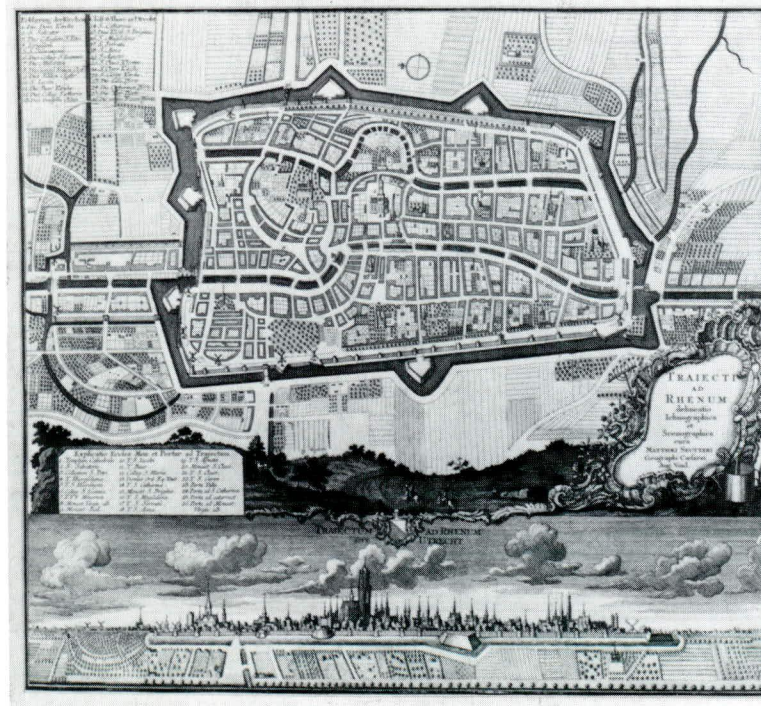
GAU TA Ab 63 (DdV nr 24)

Waarschijnlijk is de kaart vervaardigd voor de *Grosser Atlas* die door Matthäus Seutter werd uitgegeven vóór 1740.

Het kaartbeeld is gebaseerd op de tweede of derde staat van de kaart van Janssonius, maar wel iets vereenvoudigd: slechts enkele belangrijke gebouwen zijn in opstand weergegeven. Het profiel is niet boven

maar onderaan geplaatst, terwijl de decoratie is veranderd in een ander landschapstaferaal dat nog vaaglijk lijkt op dat van Joh. van den Aveele (zie cat.nr 11).

De weergegeven situatie dateert van 1618, uitgezonderd enkele verouderde details (zoals Salvatorkerk en Abdij Oudwijk). In feite vervaardigde Matthäus Seutter in de jaren veertig van de 18de eeuw dus een sterk verouderde kaart van Utrecht.

cat.nr 32

33 *Kaart van de stad Utrecht en derzelve vrijheid*

Isaak Tirion, Amsterdam 1757

kopergravure, 28,5 × 16 cm

schaal ca 1:80.000 (700 roeden = 'een half uur gaans' = 6,5 cm),
het noorden linksboven

GAU TA Ab 91 (DdV nr 141)

Dit kaartje werd los verkocht en tevens opgenomen in atlassen die bij Tirion verschenen. Het komt ook voor in: *Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden* deel I (Provincie Utrecht).

Waarschijnlijk heeft de graveur bij de vervaardiging van deze kaart gebruik gemaakt van de kaart van Specht uit 1696 (cat.nr 28), maar het is duidelijk dat ook andere kaarten zijn geraadpleegd. Zie ook Tirions kaart van de stad afzonderlijk (cat.nr 34).

34 *Grondtekening van de stad Utrecht*

[Isaak Tirion, Amsterdam 1758]

kopergravure, 17 × 26,5 cm

schaal ca 1:9000 (150 roeden = 6 cm), het noorden links

GAU TA Ab 93 (DdV nr 26)

Dit kaartje is vervaardigd voor deel XXI van de reeks boeken getiteld: *Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volken* dat te Amsterdam bij Isaak Tirion verscheen in 1758.

Het kaartbeeld is ontleend aan de kaart van Van Vianen/Specht uit 1695 (cat.nr 27), die verkleind en vereenvoudigd werd.

Isaak Tirion werd omstreeks 1705 in Utrecht geboren en vertrok in 1725 naar Amsterdam waar hij een uitgeverij en boekhandel stichtte. Niettegenstaande het feit dat hij de meeste gegevens ontleende aan bovengenoemde kaart, is er toch het een en ander aan het topografische beeld toegevoegd. Heel opvallend is bijvoorbeeld het Sterrebos, pal tegenover de Smeetoren aan de Catharijnesingel, dat op geen enkele andere kaart voorkomt. Voorts is de Lutherse kerk (aangeduid met de let-

ter W) van de Strosteege (situatie kaart cat.nr 27) verplaatst naar de Hamburgstraat, een verandering die plaatsvond in 1743 en zijn op het Paardenveld twee molens in plaats van één weergegeven. De nieuwe molen (uit 1745) was niet meer van hout maar in steen gebouwd en geheel anders van vorm, zoals het kaartje ons toont. En zo zijn er nog meer bijgewerkte nieuwe details te ontdekken op deze kaart, die kwalitatief uitsteekt boven de andere 18de-eeuwse kaarten totdat in de jaren 70 de kaart van de Fundatie van Renswoude (cat.nr 36) werd vervaardigd.

35 *Caarte der stad Utrecht*

'gemeeten en gecarteerd door den landmeeter Jan Wormerus Raven in den jaare 1777 en 1778'

handschrift in kleur, 65,5 × 98,5 cm

schaal ca 1:2800, het noorden linksboven

UBL BN 007-01-014, afkomstig uit de collectie van Petrus van Mussenbroek (DdV nr 27-2)

De vervaardiger van deze fraaie manuscriptkaart, Jan Wormerus Raven, was een van de leerlingen van de Fundatie van Renswoude, die betrokken was bij de metingen voor de gedrukte kaart van de stad die in 1778 verscheen (zie cat.nr 36). In de Fundatie van Renswoude wordt een portret van hem bewaard dat hierbij is tentoongesteld (Varia nr F).

36 *Platte grond der stad Utrecht, vertoonende alle grachten, straten, steegen, gangen, markten en plaatsen der openbare gebouwen.*

'gemeten en in kaart gebracht door eenige jongelingen in de Fundatie der Vrijvrouwe van Renswoude, 1776; J.W. Raven, G. van Tuyl, [J.P. Cognac] enz. fecerunt, L. Praalder en J. Maurer direx.'; gegraveerd door Reinier Vinkeles in 1778 en uitgegeven bij J. Schoonhoven en Comp. [Utrecht 1778]

kopergravure, 57 x 74 cm

schaal ca 1:2800 (80 'Stigtsche roeden' = 11 cm), het noorden linksboven

Fundatie van Renswoude, Utrecht (DdV nr 27-3)

Deze plattegrond van de stad, waarvan de eerste oplage uit 400 exemplaren bestond, is 'opgedragen aan de wel edele heeren bestuurderen der loflyke Stichting van wylen de H.W.G. Vrouwe Baronesse Douariere van Reede Vryvrouwe van Renswoude enz., enz. binnen Utrecht'. De opdracht-cartouche is versierd met de familiewapens van het stichtingsbestuur.

Deze achttiende-eeuwse instelling, waar begaafde weesjongens van vijftien jaar en ouder hun opleiding kregen, is min of meer te beschouwen als een voorloper van onze huidige middelbare technische school. Er werd onder meer landmeetkundig en kartografisch onderricht gegeven. Onder leiding van de wiskundeleraar Laurens Praalder en de tekenmeester J. Maurer sr hebben de leerlingen Jan Wormerus Raven, Jan Paulus Cognac en Gijsbert van Tuyl in de jaren 1773 en 1774 de stad opgemeten en de plattegrond getekend die model stond voor de hier beschreven gedrukte kaart.

Na de kaart van Van Vianen/Specht (cat.nr 27) uit 1695 was het de eerste gedrukte kaart die op basis van een nieuwe meting en topografische opname tot stand kwam. Overeenkomstig kartografische principes die toen en meer in zwang raakten, is geen enkel gebouw meer in opstand getekend, maar in orthogonale projectie weergegeven. Ter onderscheiding van de woonbebouwing zijn de bijzondere gebouwen donkerder gearceerd. Doordat de gewone bebouwing sterk gegeneraliseerd is weergegeven, heeft het onbebouwde terrein in de stad een bedrieglijk groot oppervlak gekregen. De omtrek van de stad is in grote

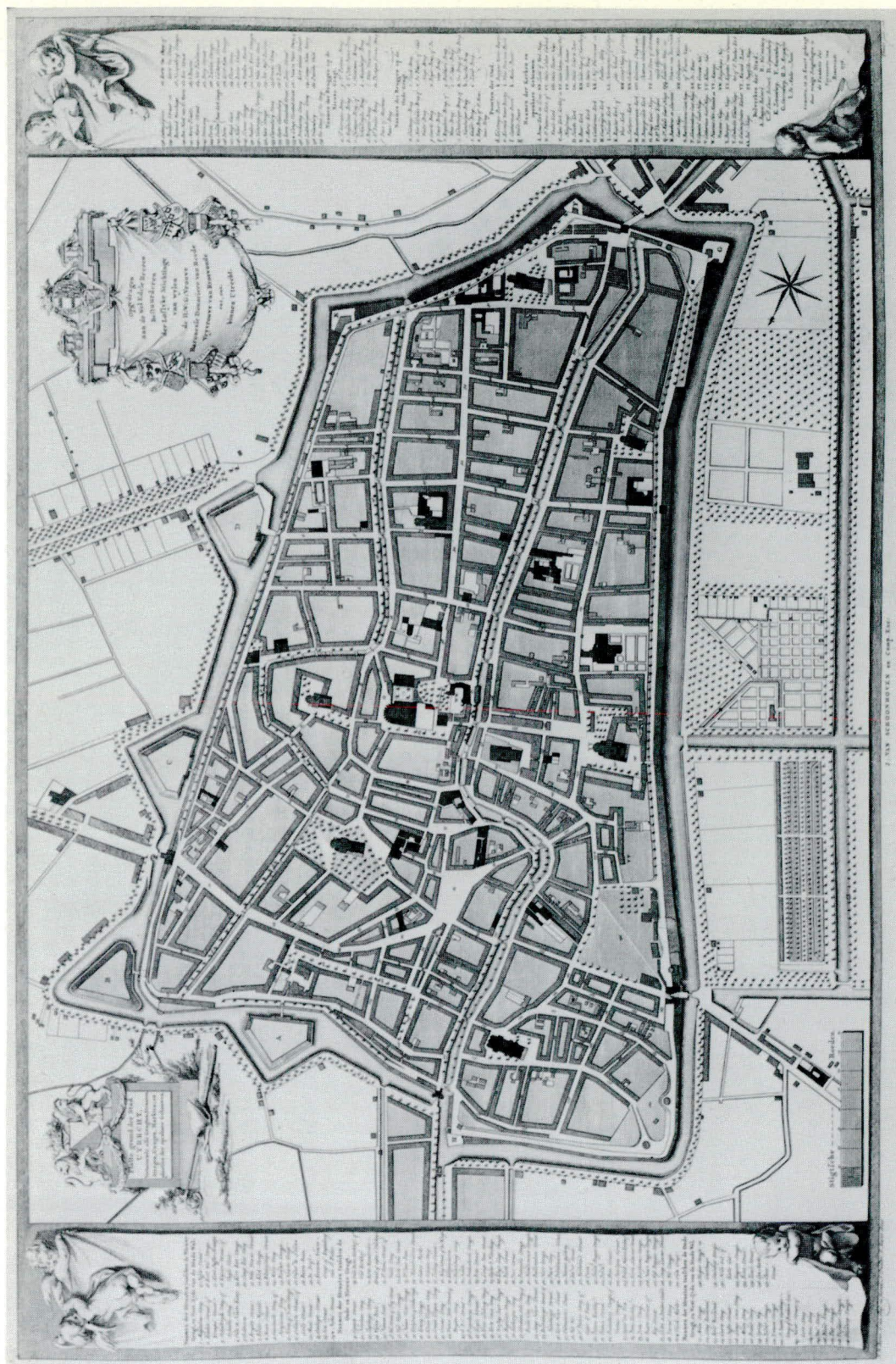
lijnen juist, maar de grondvormen van de bijzondere gebouwen en de bolwerken zijn niet in overeenstemming met de toen bestaande situatie. Het stratenpatroon is evenwel met de meeste zorg en betrouwbaar weergegeven. Als praktijkoefening, gemaakt door aspirant-karteerders, is de kaart met name op dat punt geslaagd te noemen.

Het is de eerste kaart die de namen van (waarschijnlijk) *alle* straten en stegen in een legenda vermeldt. Ze zijn weliswaar nog niet alfabetisch, maar tamelijk overzichtelijk opgesomd in drie groepen: die van het oostelijk, midden- en westelijk gedeelte van de stad.

Door de zo nadrukkelijk getekende boompjes komt goed tot uiting dat in het Sterrebos, aan de westkant van de stad, de stervormige aanplant met bomen (zie de kaart van Tirion, cat.nr 34) er niet meer was toen Praalder met zijn leerlingen de kaart van de stad maakte. Het Sterrebos was in de jaren tachtig van de 18de eeuw een militair exercitieterrein, waarvan het Vrijkorps van de patriotten gebruik maakte.

Van de bewaard gebleven koperplaat, die hierbij is tentoongesteld (Varia nr C), zijn in 1988 door Hans van Dokkum in het Grafisch Atelier 30 nieuwe afdrucken gemaakt.

Literatuur: Mevrouw drs. M. Langenbach heeft een publikatie in voorbereiding over deze kaart en over de leerlingen van de Fundatie.

37A *Plan de la ville d'Utrecht*

J.A. Hesselink, [1787]

handschrift in kleur, 34,5 × 48,5 cm

schaal ca 1:30.000 (1 'lieu de chemin' = 17,9 cm), het noorden nagenoeg boven (iets afwijkend naar links)

GAU HA S 87.3 (DdV nr 150)

Deze kaart ontstond tijdens de patriotse opstand in de stad in de jaren 1786-1787. De patriotten hadden in augustus 1786 de macht in de stad in handen gekregen, waardoor de meeste prinsgezinden waren weggevlucht. Een aanval van de stadhouderlijke troepen werd verwacht en de patriotten brachten de stad in staat van verdediging. Daarbij vroegen zij steun van de Staten van Holland. Intussen werden kampementen voor de troepen van Willem V ingericht aan de oostkant van de stad, met het hoofdkwartier in Zeist. In mei 1787 had een klein leger patriotten de stadhouderlijke legermacht onder leiding van de Graaf van Efferen bij Vreeswijk weten te verjagen. Kort daarna stuurden de Staten van Holland nieuwe hulptroepen onder leiding van Rijngraaf Frederik III van Salm, die commandant van de stad werd. Toen echter Pruisische troepen zich in september 1787 gereed maakten om de Republiek binnen te vallen om Prins Willem V te hulp te komen, ging de Rijngraaf van Salm in de nacht van 15 op 16 september op de vlucht. Utrecht was volgens hem niet te verdedigen, aan alles was gebrek en de verdedigingswerken waren in slechte staat. Het patriotse verzet stortte in elkaar en op 16 september trokken de troepen van de Prins de stad binnen. De militaire situatie (fortificaties, kampementen en geïnnundeerde terreinen) die in 1787 was ontstaan, is op de kaart in beeld gebracht.

Literatuur: De Bruin en Donkersloot-de Vrij (1987)

37B *Kaart van de stad Utrecht en eene zyde van de revier De Leek met de Battery- en retranchementen die door de burgers van Utrecht op orders van den Hr. Rhyn Grave Von Salm buiten de stad en omliggende plaatsen in den jaare 1787 zyn opgeworpen.*

gegraveerd door C.H. Koning, uitgegeven door D.M. Langeveld [te Amsterdam] in 1789

kopergravure, met de hand ingekleurd, 37 × 49 cm

schaal ca 1:40.000 ('1 uur gaans' = 13 cm'), het noorden rechtsboven

GAU HA S 87.2 (DdV nr 154)

Ongeveer twee jaar na de patriotse opstand in Utrecht zag de Amsterdamse boekhandelaar Langeveld nog brood in de uitgave van deze nieuwkaart, waarmee het gewone publiek alsnog kennis kon nemen van de militaire acties rond Utrecht; zie ook de militaire kaart cat.nr 37A met soortgelijke informatie in het Frans. De graveur heeft van een dergelijke handgetekend origineel (waarschijnlijk GAU HA S 87.4) gebruik gemaakt voor de vervaardiging van deze in druk uitgegeven kaart.

De terreingesteldheid in de omgeving van de stad is goed tot uitdrukking gebracht; er is onderscheid gemaakt in weiland, bouwland en bos (inclusief grienden), terwijl op vier plaatsen ten zuiden en ten oosten van de stad onder water gezet of te zetten land is aangegeven met het woord 'Inundatie'.

Literatuur: De Bruin en Donkersloot-de Vrij (1987)

38 Plan voor stadsuitbreiding, gekoppeld aan de afbraak van het fortificatiestelsel

[J.D. Zocher jr, 1829]

handschrift in kleur, 152 × 263 cm

schaal 1:1250, het noorden linksboven

GAU TA Aj 3 (DdV nr 101)

Deze plankkaart, waarbij als ondergrond waarschijnlijk een kaart uit 1827 van de kadasterlandmeter P. van den Bosch is gebruikt, betreft het ontwerp tot uitbreiding en verfraaiing van de stad dat de Haarlem-

se architect Jan David Zocher jr in 1829 maakte. De kaart - die reeds imponeert door het grote formaat, de detaillering van de fraaie aanzichten van de stad, getekend in de randen - geeft blijk van een ongewone, maar grootse stedenbouwkundige visie. De ideeën van het plan Moreelse (zie cat.nr 21) waarop de toenmalige burgemeester Jhr mr H.M.A.J. van Asch van Wijck graag wilde voortbouwen, liggen er voor een klein deel aan ten grondslag. Door Van Asch van Wijck en Zocher werd alles nog veel grootser van opzet gedacht. Aan de west- en noordzijde moesten kaden aangelegd worden en grote pakhuizen, magazijnen en imposante villa's verrijzen; op de plaats van het Paardenveld zou een havenkom worden gegraven. Ook in de binnenstad werden ingrijpende veranderingen voorgesteld.

Deze onderdelen van het plan werden niet uitgevoerd, wel de op de stadswal geprojecteerde fraaie plantsoenen die toen 'wandelingen' genoemd werden. De stadsmuur met de stadspoorten en de wal met de torens en de bolwerken werden daartoe geslecht en omgevormd tot reliëfrijke terreinen waarop de plantsoenen in Engelse landschapstijl werden aangelegd. De uitvoering daarvan vond in etappes plaats tussen 1829 en 1861.

Literatuur: Becker-Jordens en De Vries (1973); Blijstra (1969) p. 122-132; *De Ideale Stad* (1988) p. 28 e.v.; *Parken in Utrecht* (1988) p. 31-47; Struick (1968) p. 320-326; *Utrechts Singelboek* (1988) p. 11-16.

39 *Kaart van de stad Utrecht gelegen in de Provincie Utrecht volgens de percelsgewijze plans voor het kadaster van die gemeente ...*

door J. Vesters, landmeter eerste klasse, 1822 [gecontroleerd en verbeterd in 1832], onder toezicht van P. van den Bosch, ingenieur verificateur

handschrift in kleur, 60 × 90 cm

schaal 1:5000, het noorden boven

GAU TA Ak 50 (DdV nr 106)

Dit is de kadastrale verzamelkaart (overzichtskaart) van de stad en gemeente Utrecht die tot stand kwam in 1822. De aangrenzende gemeenten betroffen toen: de gemeente Buiten-Catharijne, de gemeente Tolsteeg of Klein Kovelkskade, de gemeente Abstede en de gemeente

Lauwerecht waarvan aparte verzamelkaarten werden gemaakt. Deze gemeentelijke indeling heeft maar heel kort, van 1816 tot mei 1823, bestaan. Bij de eindcontrole in 1832 is deze kadastraal-kartografische indeling echter gehandhaafd.

De kadastrale kaarten of plans werden gemaakt ten behoeve van de administratie van grondbelasting en eigendom van onroerend goed. Ze zijn, met de bijbehorende registers, oorspronkelijk vervaardigd naar de richtlijnen van de Franse belastingwetgeving, die van kracht werd in 1810 toen ons land bij het Franse keizerrijk werd ingelijfd. Na 1813, toen aan de Franse overheersing een eind kwam, werden deze richtlijnen ongewijzigd gehandhaafd. Het gehele land werd in de periode 1811-1832 op uniforme wijze kadastraal opgemeten. Per gemeente werd een verzamelkaart gemaakt, waarop de verdeling van de secties (zie het minuutplan van sectie C, cat.nr 40) staan aangegeven.

Literatuur: Keverling Buisman en Muller (1979) en Koeman (1963, 1982 en 1983)

40 *Gemeente Utrecht. Sectie C genaamd Marie Plaats, Eerste Blad*

opgemeten door J. Vesters, landmeter eerste klasse bij het kadaster, [1822, gecontroleerd en verbeterd in 1832]

handschrift in kleur, 64 × 98 cm

schaal 1:1250, het noorden linksboven

RAU TA kadasterkaarten; GAU TA Ak 51.5 (latere kopie)

Naast de verzamelkaart (zie cat.nr 39) ontstonden de bijbehorende minuutplans van de afzonderlijke secties. Op deze minuutplans zijn de grenzen van de zakelijke rechten op de grond weergegeven.

De cijfers in het kaartbeeld verwijzen naar het bijbehorende register, de OAT (*Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel der grond-eigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen, benevens van derzelver inhoudsgrootte, klassering en belastbaar inkomen, volgens het kadaster*, kortweg: 'Legger van de gemeente Utrecht uit 1832'). Hieruit zijn enkele bladzijden (in kopie) tentoongesteld. Daarop is bijvoorbeeld te zien dat nr 154 de Jacobikerkerk, nr 1345 de Buurkerk en nr 1612 de schouwburg op het Vredenburg betreft. Wijzigingen na 1832 ten gevolge van vererving, splitsing en nieuwbouw werden op zogenaamde bijbladen ingetekend.

De sporen van het intensieve gebruik van de kaart zijn zichtbaar, maar alle gegevens zijn niettemin terug te vinden.

Het zal duidelijk zijn dat de oude kadasterkaarten van groot belang zijn voor historisch onderzoek: de geschiedenis van het grondgebruik, van de verschillende soorten bebouwing en van de eigenaars kan hiermee worden gereconstrueerd.

41 *Platte Grond der Stad Utrecht. de Kadastrale Opmeting gevolgd.*

[vervaardigd onder toezicht van G.F. Baron von Derfelden van Hinderstein]; 'Van Baarsel & Tuyn sculps.' [1838]; uitgegeven bij Nicolaas van der Monde te Utrecht [29 mei 1839]

kopergravure, met de hand ingekleurd, 55 × 53 cm

schaal 1:5000 (1 palm voor 500 ellen, 100 Rijnlandse roeden = 7,7 cm), het noorden linksboven

GAU TA Ab 113 (DdV nr 28¹)

De werkwijze van Nicolaas van der Monde als uitgever van deze kaart is voorbeeldig te noemen. Hij zorgde ervoor dat de beste bronnen werden gebruikt, namelijk de kort tevoren gereedgekomen kadastrale kaarten (zie cat.nrs 39-40) en schakelde het gerenommeerde graveursbedrijf Van Baarsel & Tuyn in Amsterdam in voor de vervaardiging van de koperdrukplaat. Bovendien had hij zijn stadsgenoot G.F. Baron von Derfelden van Hinderstein, destijds een bekend geograaf-kartograaf, bereid gevonden toe te zien op de uitvoering en publiceerde hij de kaart een jaar tevoren in het door hem uitgegeven *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* om de lezers in de gelegenheid te stellen opmerkingen over de inhoud te maken, waarmee de kaart nog verbeterd kon worden.

Behalve de toevoeging van het stadswapen en spellingsvarianten in het namenregister, zijn in de officiële versie die op 29 mei 1839 verscheen, zoals blijkt uit een advertentie in de *Utrechtsche Courant*, geen wijzigingen aangebracht. Ondanks de controle is er toch een foutje in blijven zitten dat bij de tweede uitgave door Van der Monde's schoonzoon W.C.J. Bollaen in ca 1850 werd weggehaald: de Rooms-Katholieke kerk aan 'de weg naar Amersfoort' (de Biltstraat) staat op de verkeerde plaats.

Wanneer we de kaart vergelijken met de directe gedrukte voorloper (cat.nr 36) uit 1778, dan is goed te zien welke belangrijke topografische veranderingen er in de tussenliggende tijd plaatsvonden. De stadsmuren en -wallen met de acht bolwerken verloren in het begin van de 19de eeuw hun militaire functie en tussen 1830 en 1838 werd de eerste fase van het plan-Zocher uitgevoerd: aan de oost- en zuidzijde van de stad werden de verdedigingswerken geslecht en veranderd in plantsoenen met wandelpromenades. De stadspoorten zijn - op de Weerdpoort en het Maliepoortje na - nog intact. Op vier plaatsen in de stadsbuitensingel waar korte tijd later bruggen zouden worden gebouwd, zijn overhaalschuitjes voor voetgangers aangegeven. Verder is de situatie op het Domplein ('Munster Kerkhof') veranderd: er kwam meer ruimte doordat in 1826 eindelijk het puin van het in 1674 tijdens een tornado ingestorte schip van de Dom geruimd werd en de Heilige Kruiskapel afgebroken werd.

Literatuur: Donkersloot-de Vrij (1983)

42 *Platte Grond der Utrecht*

J van Maurik (gesigneerd 'JvM'), 1841

handschrift in kleur, 35,5 × 48 cm

schaal 1:5000 (1 palm = 500 ellen), het noorden rechtsboven

GAU TA Ak 41 (DdV nr 112)

Toen in het begin van de jaren veertig van de vorige eeuw in de straatverlichting werd overgeschakeld van olielantaarns op gaslantaarns vervaardigde de stadsarchitect Jan van Maurik deze kaart. De open stippen duiden de gaslantaarns aan (aantal: 312), die door directeur De Heus van de nieuwe gasfabriek op het Vredenburg, geplaatst zouden worden, terwijl de dichte stippen de aanwezige olielantaarns aangeven (te weten: 313 in de binnenstad en 44 buiten de singels). De kaart is 'Ingediend ter kamer van Fabrikage den 7 augustus 1841'. Voor de vervaardiging van deze thematische kaart is gebruik gemaakt van Van der Mondes kaart uit 1839 (cat.nr 41).

Voor het eerst werd in 1812 in Londen gas aangewend voor de straatverlichting. In ons land verscheen de eerste gasfabriek in 1825 in Amsterdam. Deze eerste gasfabrieken werden door particulieren opge-

richt, later gingen ze meestal over naar gemeenten. Zo ook in Utrecht: de gasfabriek van De Heus uit 1832 werd in 1860 opgevolgd door de gemeentelijke gasfabriek aan de Blauwkapelseweg die enige jaren geleden werd afgebroken.

Literatuur: Barnard (1988) p. 154; Eck, H.J. van en R. van der Oord (1986) p. 29

43 Derde uitgave van cat.nr 41

W.F. Dannenfelser te Utrecht, [1860]

GAU TA Ab 119. Met enige latere toevoegingen in handschrift (DdV nr 28³)

De kaart is bijgewerkt in en ander graveursbedrijf dan dat van Van Baarsel & Tuyn. In het namenregister en in het kaartbeeld zijn de veranderingen goed te zien door de afwijkende lijndikte die de corrector-graveur toepaste. Vergelijking met de eerste uitgave (cat.nr 41) leert ons onder meer het volgende: op de plaatsen van de vroegere stadspoorten zijn nu alleen de zogenaamde stadsbarrières aangegeven, waar invoerrechten en tol betaald moesten worden (als laatste werd in 1858 de Witte vrouwenpoort afgebroken); de Smeetoren (afgebroken in 1854) is geen sterrenwacht meer, de nieuwe sterrenwacht en het weerkundig observatorium staan op het bolwerk Zonnenburg; de bebouwing aan de oost- en westkant van de Vaartse Rijn en aan de oostzijde van de Bemuurde Weerd is toegenomen; de 'Tuin van C. van Leeuwen' is 'Park Tivoli' geworden.

Nieuw zijn de brug over de singel bij het Lucas Bolwerk (1854) en het plantsoen dat daar op het bolwerk door twee leden van de familie Zocher werd aangelegd evenals het Paardeveldplantsoen; voorts de gevangenis op het bolwerk Wolvenburg (1856), het gebouw van de Hulp-munt aan de Kruisstraat (dit bestond van 1855 tot 1860), de Stevens Fundatie aldaar (1860), de Keulse Kraan (die de Waag verving), het stedelijk badhuis, het particulier badhuis en de zwemschool (in de legenda respectievelijk aangeduid met Ww, Xx en IJj). Verder is het

koor van de Mariakerk (de voormalige muziekzaal, afgebroken in 1844) verdwenen, waarvoor het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (gebouwd in 1846) in de plaats kwam en zijn het station en de Rijnspoorweg (1843) en de nieuwe situatie van het in 1847 verbouwde Stadhuis weergegeven.

44 Utrecht

'G.K. de Geus del.' 1858; gelithografeerd door S. Lankhout en uitgegeven bij G. de Geus te 's-Gravenhage.

steendruk in kleur, 13 × 16 cm

schaal ca 1:16.000 (500 ellen = 3,1 cm), het noorden linksboven

GAU TA Ab 130 (DdV nr 33)

Zeer waarschijnlijk is dit kaartje afkomstig uit een reisgids. Het is de eerste kaart van de stad die in kleur (heel sober: zwart en lichtroze-bruin) is gedrukt door middel van het steendrukprocedé dat gaandeweg in de negentiende eeuw de kopergravuretechniek bij het drukken van kaarten verving.

Op de achterzijde van het kaartje komt een beschrijving van de stad voor.

45 Gemeente Utrecht

getekend door J. Kuijper, 1865; uitgegeven bij Hugo Suringar te Leeuwarden, [1871]

steendruk, 19 × 22 cm (kader: 14,5 × 18,5 cm)

schaal 1:50.000, het noorden boven

GAU TA Ab 134 (DdV nr 144)

Dit kaartje is afkomstig uit het deel Utrecht van de bekende *Gemeente-Atlas van Nederland*, samengesteld door de aardrijkskundeleraar J. Kuijper.

Buiten het kader staat vermeld dat het gemeentelijk grondgebied 2235 bunders omvat en 55.000 inwoners heeft. De gemeentegrens is met de hand (groen/rood) ingekleurd.

46 *Plattegrond van Utrecht*

getekend door J.M. Vreeswijk, gedrukt bij Emrik & Binger en uitgegeven door W.F. Dannenfelser [1868 of kort daarna]
steendruk in kleur, 43 × 56,5 cm
schaal ca 1:4000, het noorden linksboven
GAU TA Ab 133 (DdV nr 35)

Deze kaart, die heel duidelijk voor toeristische doeleinden werd gemaakt, heeft grote historisch-topografische waarde omdat een aantal bezienswaardige gebouwen met hun voorgevel op een zelfde tijdstip is weergegeven. Soortgelijke kaarten zijn er ook van andere steden omstreken die tijd bekend. De driedimensionale kartografie (dat wil zeggen: de weergave van gebouwen in opstand) uit de voorliggende eeuwen, raakte in de 19de eeuw uit de mode, maar kennelijk voelde men dat toch als een gemis.

Het jaartal van de kaart is ontleend aan de afbeelding van de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat (nr 14 in de legenda), die weergegeven is overeenkomstig het nieuwe ontwerp uit 1868, gemaakt na de brand op 2 februari van dat jaar die een deel van de kerk verwoestte. Dit zogenaamde tweetorenplan werd echter niet uitgevoerd.

De boekhandelaar en uitgever Dannenfelser uit Utrecht, heeft deze kaart waarschijnlijk uitgegeven uit onvrede over de kaart die door hem in 1860 op de markt werd gebracht (cat.nr 43). Deze voor de tweede maal bijgewerkte kopergravure-kaart was in grafisch opzicht geen succes meer: de nieuwere techniek van de steendruk, waarin de hier ten toongestelde kaart is gemaakt, bood meer mogelijkheden.

47 *Platte Grond der stad Utrecht*

gegraveerd door A. Braakensiek, 1874; uitgegeven bij G.L. Funke, Amsterdam
steendruk in kleur, 31,5 × 43 cm
schaal 1:6000, het noorden linksboven
GAU TA Ab 142 (DdV nr 38¹)

De kleuren op deze kaart, gemaakt door de Amsterdamse lithograaf

Braakensiek, hebben betrekking op de wijkindeling die van 1797 tot 1890 bestond. De wijken werden aangeduid met letters; de nog steeds gebruikte naam Wijk C dateert van die tijd. Ongetwijfeld heeft Braakensiek de gegevens over de wijkgrenzen ontleend aan de kaart van de bekende Utrechtse lithograaf P.W. van de Weijer die in 1861 voor het eerst een kaart met de wijkindeling in druk uitgaf (GAU TA Ab 128). Op de achterzijde van de kaart wordt informatie gegeven over de posterijen, telegrafie, diligences, logementen, restauraties, koffie- en bierhuizen, sociëteiten, zwem- en badinrichtingen en de bijzondere gebouwen van de stad. Allerlei zaken dus die voor de toerist, voor wie deze kaart in eerste instantie bedoeld was, van belang zijn.

Nieuw in het kaartbeeld is de Oosterspoorweg die in 1874 in gebruik werd genomen met het Maliebaanstation, waar thans het Spoorwegmuseum is gevestigd.

Een tweede, bijgewerkte uitgave van deze kaart verscheen in 1879.

48 Kaart van Utrecht met gedeelten van Bunnik en De Bilt

anoniem, [ca 1875]
handschrift in kleur, 53 × 72 cm
schaal 1:10.000, het noorden boven
GAU TA Ak 45.2 (DdV nr 157)

Deze kaart is van militaire oorsprong: de forten De Bilt, Rhijnauwen, Lunetten en Vossegat zijn met nadruk weergegeven, alsmede de inundatiegebieden (lichtblauw), batterijen (rood), de zogenaamde verboden kringen en andere militaire topografie. Fort Hoofddijk (uit 1877) ontbreekt. Het weergegeven gebied maakt deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het blad draagt rechtsboven nr 2, hetgeen wijst op andere bijbehorende kaarten.

Literatuur: Koppert (1983) en (1986), met een afbeelding van de kaart op p. 54

49 *Gemeente Utrecht*

'Bewerkt onder toezicht van den Architect Dircteur der Gemeente werken, 1877, gedrukt en uitgegeven ter Stoom, Boek- en Steendrukkerij van P.W. van de Weijer, Utrecht'

steendruk in twee kleuren, 68 × 98 cm (kader: 57 × 86 cm)

schaal 1:5000, het noorden linksboven

GAU TA Ab 145, (DdV nr 39)

Deze kaart is het eerste produkt van officiële stadskartografie, vervaardigd door ambtenaren van de gemeente en gedrukt door de lithograaf P.W. van de Weijer, die zijn bedrijf had op de Ganzenmarkt (zie Varia cat.nr L).

Geven de voorgaande stadskaarten nog voornamelijk de oude stad binnen de singels weer en weinig van het omliggende gebied, bij deze plattegrond daarentegen is een veel groter gebied van de nog weinig bebouwde omgeving afgebeeld. Zonder twijfel met het oog op de stadsuitbreidingen die voor de deur stonden. Hiervan is trouwens in de kaart nog niet veel te merken. Een begin van uitbreiding is zichtbaar in de buurten Wittevrouwen en - in planvorm - in Oudwijk.

50A *Platte-grond der Stad Utrecht*

gelithografeerd door D.H. Koning te Zutphen, gedrukt in de stoomdrukkerij Dekema & Co te Utrecht (vermeld op de achterzijde van de kaart), uitgegeven door P.J. Diehl, Utrecht [1879]

kleurensteendruk, 44 × 57 cm

schaal 1:6000, het noorden linksboven

GAU TA Ab 147 (DdV nr 46¹)

Door P.J. Diehl, die sinds 1878 een boekhandel had op de Nieuwegracht/hoek Catharijnesteeg, zijn op zijn minst 24 drukken van deze kaart (tot ca 1909) op de markt gebracht. Bij de vervaardiging is gebruik gemaakt van de kaart van Braakensiek (zie cat.nr 47). Beide kaarten hebben dezelfde schaal en soortgelijke informatie (onder andere op de achterzijde en wat betreft de wijkaanduiding in kleur). Nieuw bij deze kaart van Diehl is de opname van advertenties (aan de achter-

zijde), een gebruik dat sindsdien bij de Utrechtse commerciële stadskaarten veel voorkwam.

Met de hand is omstreeks 1889 de route van de tram van Station Rijnspoorweg via Neude, Voorstraat naar de Biltstraat aangegeven in rode kleur.

50B 24ste druk van bovengenoemde kaart, vergroot tot het formaat 58 × 73 cm, uitgegeven bij Diehl en Andriessen te Utrecht, [1909], gedrukt bij B. Brouwer & Co te Utrecht, [1909]
GAU TA Ab 173 (DdV nr 46²⁴)

Op deze laatste (?) editie zijn de grenzen en de nummers van de kiesdistricten van de Tweede Kamer en de Gemeenteraad aangegeven.

51 *Gemeente Utrecht. Met Project Uitbreiding*

'opgemaakt mei 1879', met handtekening van de architect directeur gemeentewerken C. Vermeys

steendruk, met de hand ingekleurd, 31 × 46 cm

schaal 1:10.000, het noorden linksboven

GAU TA G 2.1 (DdV nr 102)

Op deze kaart is in roze en groen een uitbreidingsplan ingetekend, dat bekend staat als het 'honderd-stratenplan'. Van het plan is weinig in het huidige stadsbeeld terug te vinden. Het werd vervangen door een aantal deelplannen gemaakt onder toezicht van de directeur gemeentewerken C. Vermeys en later F.J. Nieuwenhuis.

Wat misschien nog eerder dan het plangedeelte opvalt bij deze kaart zijn de met de hand ingetekende stippen, waarmee de toenmalige 64 stadspompen zijn aangegeven. Dit moet kort na 1879 gebeurd zijn, toen werd besloten tot de aanleg van waterleidingbuizen. De Utrechtse Waterleiding Maatschappij werd in 1883 opgericht.

Literatuur: Blijstra (1969) p. 143-149; *De Ideale Stad* (1988) p. 58-60

52 *Roodvonk-epidemie te Utrecht van 1 januari 1885-1 april 1887*

[J.L. Hoorweg], gedrukt bij W.J. Lammerts van Bueren, Utrecht [1888]

steendruk in kleur, 24 × 28 cm

schaal 1:12500, het noorden linksboven

GAU TA Ak 27 (DdV nr 128)

De kaart komt voor in het rapport *Mededeelingen over de besmettelijke ziekten in de Gemeente Utrecht nr. I en II* (GAU Bibliotheek nr 4719 (B)), opgesteld door respectievelijk J.D. van der Plaats en J.L. Hoorweg in 1888, namens de gezondheidscommissie van de stad. In deel II, op pag. 21 en 22 staat een verklaring over de kaartinhoud: de twaalf stadswijken zijn in vijf soorten verdeeld en door verschillende kleuren onderscheiden, te weten: wit -50 tot -100%, zeer lichtrood -25 tot -50%, lichtrood +25 tot -25%, rood +50 tot +25% en donkerrood +50% en daarboven (hoe donkerder de kleur des te groter het aantal ziektegevallen per 1000 inwoners).

Dergelijke thematische kaarten met betrekking tot epidemische ziekten zijn veelvuldig gemaakt vanaf het einde van de 18de eeuw. Van Utrecht zijn onder andere kaarten bekend van de cholera-epidemie uit 1866, de typhus- en difteritis-epidemie in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw en de tuberculose-epidemie in de jaren 1912-1918 (zie cat.nr 57).

Literatuur: Donkersloot-de Vrij (1989) p. 121, 122

53 *Plattegrond Der gemeente Utrecht*

'bewerkt onder toezicht van den heer directeur der gemeentewerken te Utrecht' [F.J. Nieuwenhuis], 1-9-1896; stoomdrukkerij 'de Industrie', J. van Druten, Utrecht

steendruk in zwart/grijs op zachtgele ondergrond, 110 × 86 cm (kader: 99 × 78 cm)

schaal 1:5000, het noorden boven

GAU TA Ab 160 (DdV nr 41¹)

Dit is de tweede officiële gemeentekaart 1:5000 gedrukt bij 'de In-

dustrie', de drukkerij op Voorstraat 90 (waar thans een reisbureau is gevestigd; in de top van de gevel is de naam 'de Industrie' nog aanwezig).

Dit grafische bedrijf, dat heeft bestaan van 1868 tot 1940, speelde al spoedig de leidende rol in de Utrechtse kartografie. Van 1877 tot 1932 had J. van Druten er de leiding. Na P.W. van de Weijer (zie cat.nr 49) zorgde het bedrijf van Van Druten voor de regelmatige uitgave (meestal om de tien jaar) van de officiële gemeentekaart 1:5000 vanaf 1885 tot 1937 (zie ook cat. nr 59).

In tegenstelling tot vrijwel alle voorgaande kaarten van de stad is het noorden niet meer linksboven geplaatst maar boven, een gewoonte waarvan sinds het verschijnen van deze kaart niet meer werd afgeweken. Met stippellijnen zijn uitbreidingsplannen aangegeven in Tolsteeg, Sterrenbuurt, Abstede, Lombok, Ondiep en Zuilen, die later meestal anders zijn uitgevoerd.

54 *Plattegrond der gemeente Utrecht*

'Uitgaaf van J. van Druten, Stoomdrukkerij 'de Industrie' - Utrecht' [1900]

steendruk in kleur, 61 × 47 cm

Rechtsboven: een inzetkaartje 1:100.000 van de gemeente, waarin de kies- en stemdistricten zijn aangegeven.

schaal 1:10.000, het noorden boven

GAU TA Ab 166 (DdV nr 44(3))

Het rond 1900 aanwezige groen is nadrukkelijk weergegeven. Nieuw zijn hierin het kort tevoren aangelegde Wilhelminapark (plan van aanleg: 1888, opengesteld in 1898) en het Oranjepark in Wijk C, dat heeft bestaan van 1883 tot 1938. Dit is een van de vele publiekskaarten die de firma Van Druten naast de officiële gemeentekaart (zie cat.nr 53) uitgaf.

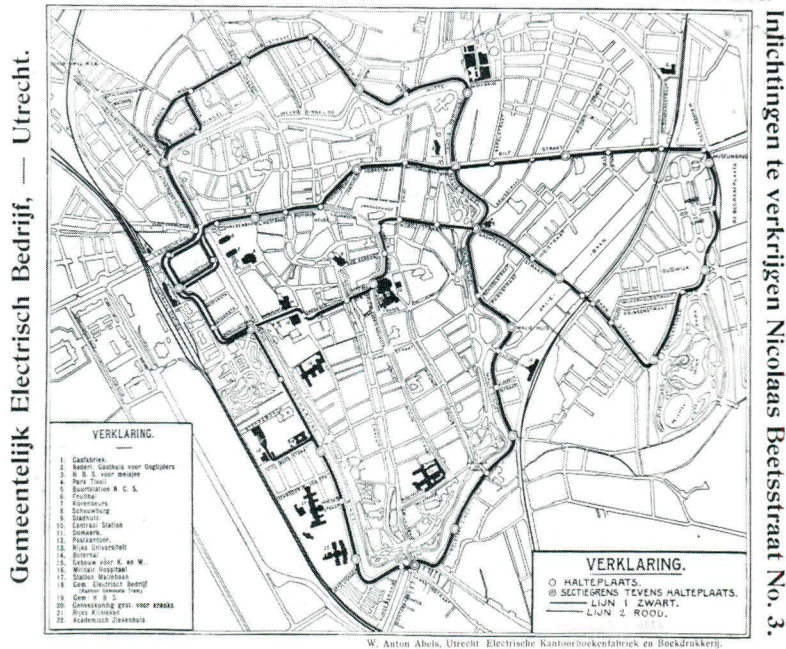
PLATTEGROND DER GEMEENTE UTRECHT.

- 55 Kaartje van Utrecht met de elektrische-tramlijnen vervaardigd in opdracht van het Gemeentelijk Electrisch Bedrijf; gedrukt bij W. Anton Abels, Electricische Kantoorboekenfabriek en Boekdrukkerij te Utrecht, [1908]
steendruk met kleuropdruk, 17 × 21 cm
schaal ca 1:15.000, het noorden boven
GAU TA V 7.3 (DdV nr 136)

Door middel van rood, zwart en geel gedrukte lijnen zijn tramlijn 1, 2 en 3 aangegeven. Met een cirkelsymbool zijn de halteplaatsen aangegeven. Op de achterzijde van het kaartje zijn de tramlijnen verder omschreven en de tarieven genoemd.

Belangrijke verlaging van de stroomprijzen voor licht en kracht, vanaf 1 October 1908.

cat.nr 55

Van 1889 tot 1909 was in Utrecht de paardetram in bedrijf. In 1906 kwam de elektrische tram (het kaartje stamt uit de beginperiode hiervan). De trams maakten in 1939 plaats voor de stadsbussen.
Literatuur: Van Hulzen (1987) p. 5 en Velthuis (1989)

56 Plattegrond der gemeente Utrecht

lithografie door Versluijs & Scherjon te Utrecht; uitgegeven door de Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Utrecht en omstreken [1912]
steendruk in kleur, 52,5 × 66,5 cm
schaal 1:7500, het noorden boven
GAU TA Ab 181 (Duitse versie), (DdV 47(3))

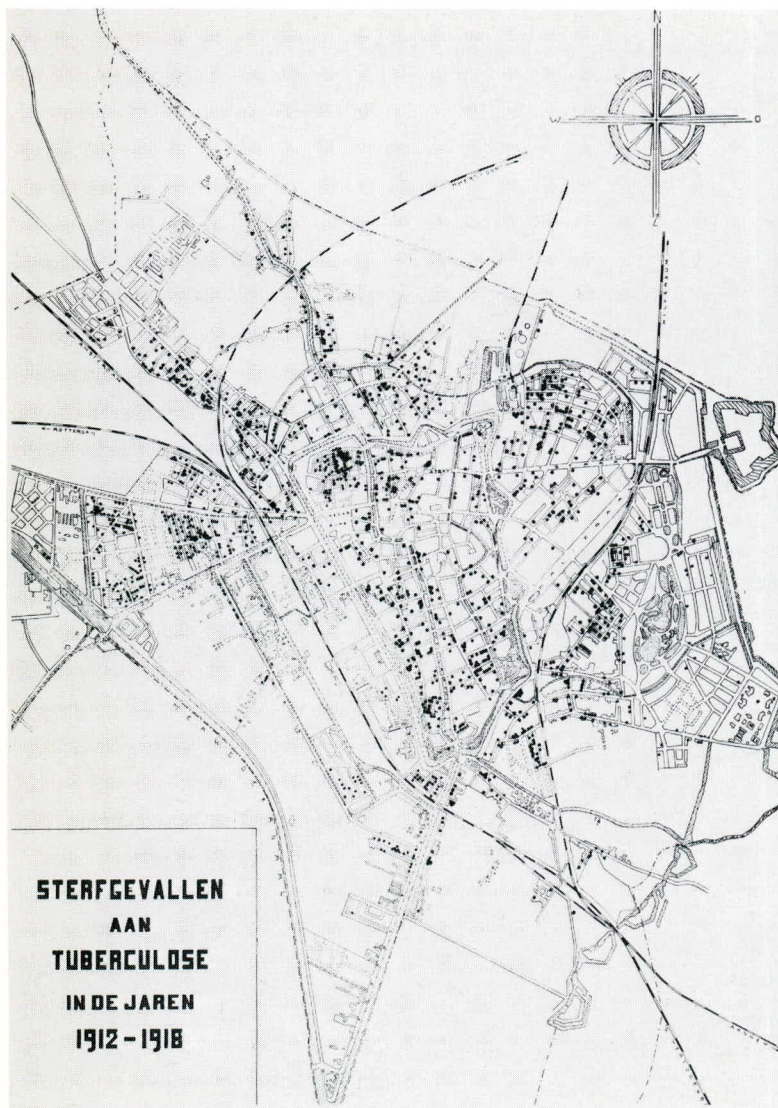
Evenals bij de kaart die werd uitgegeven bij Dannenfelser (cat.nr 46), zijn ook hier de belangrijkste gebouwen weergegeven met hun voorgevel in opstand. De verschillende parken springen eveneens naar voren op deze doelmatige toeristenkaart. Op de achterzijde komen diverse topografische afbeeldingen voor die worden toegelicht in het Duits, alsmede een opsomming van bezienswaardigheden en het straatnaamregister.

57 Sterfgevallen aan tuberculose in de jaren 1912-1918

gedrukt bij Biegelaar & Jansen, Utrecht [1919]
steendruk in bruin-oranje, 42,5 × 30 cm
schaal ca 1:15.000, het noorden boven
GAU TA Ak 30 (DdV nr 130)

De kaart behoort hij het rapport *Statistiek betreffende de sterfte aan tuberculose*.

Met blauwe inktstippen zijn de plaatsen aangeduid waar zich sterfgevallen hebben voorgedaan. Duidelijk komen concentratiegebieden naar voren. Zie ook de eerder genoemde epidemiologische kaart, cat.nr 52.

cat.nr 57

58 Utrecht. Uitbreidingsplan

vervaardigd onder toezicht van de directeur van gemeentewerken ir. L.N. Holsboer; adviseur van het plan: dr. H.P. Berlage, oktober 1920 gedrukt bij J. Smulders & Co te Den Haag [1921]
steendruk in kleur, 76 × 105 cm
schaal 1:10.000, het noorden boven
GAU TA Aj 10 (DdV nr 105¹)

Dit uitbreidingsplan is aan de gemeenteraad aangeboden op 8 september 1921; in 1924 verscheen de herziene plankaart. Sterk opvallend zijn de met cirkels aangegeven zogenaamde 'verboden kringen' (gebieden rond de militaire forten waar geen bebouwing in steen mocht plaatsvinden), het geplande vliegveld bij fort Hoofddijk en de rondweg. Van het plan Berlage-Holsboer is weinig terecht gekomen. Men ging het uiteindelijk beschouwen als een soort structuurplan, dat als leidraad diende bij de naderhand gemaakte deelplannen. Door de fraaie uitvoering steekt deze kaart ver uit boven alle andere plankaarten; het is een juweel van vroege thematische kartografie.

Literatuur: Blijstra (1969) p. 182 e.v.; *De Ideale Stad* (1988) p. 76 e.v.

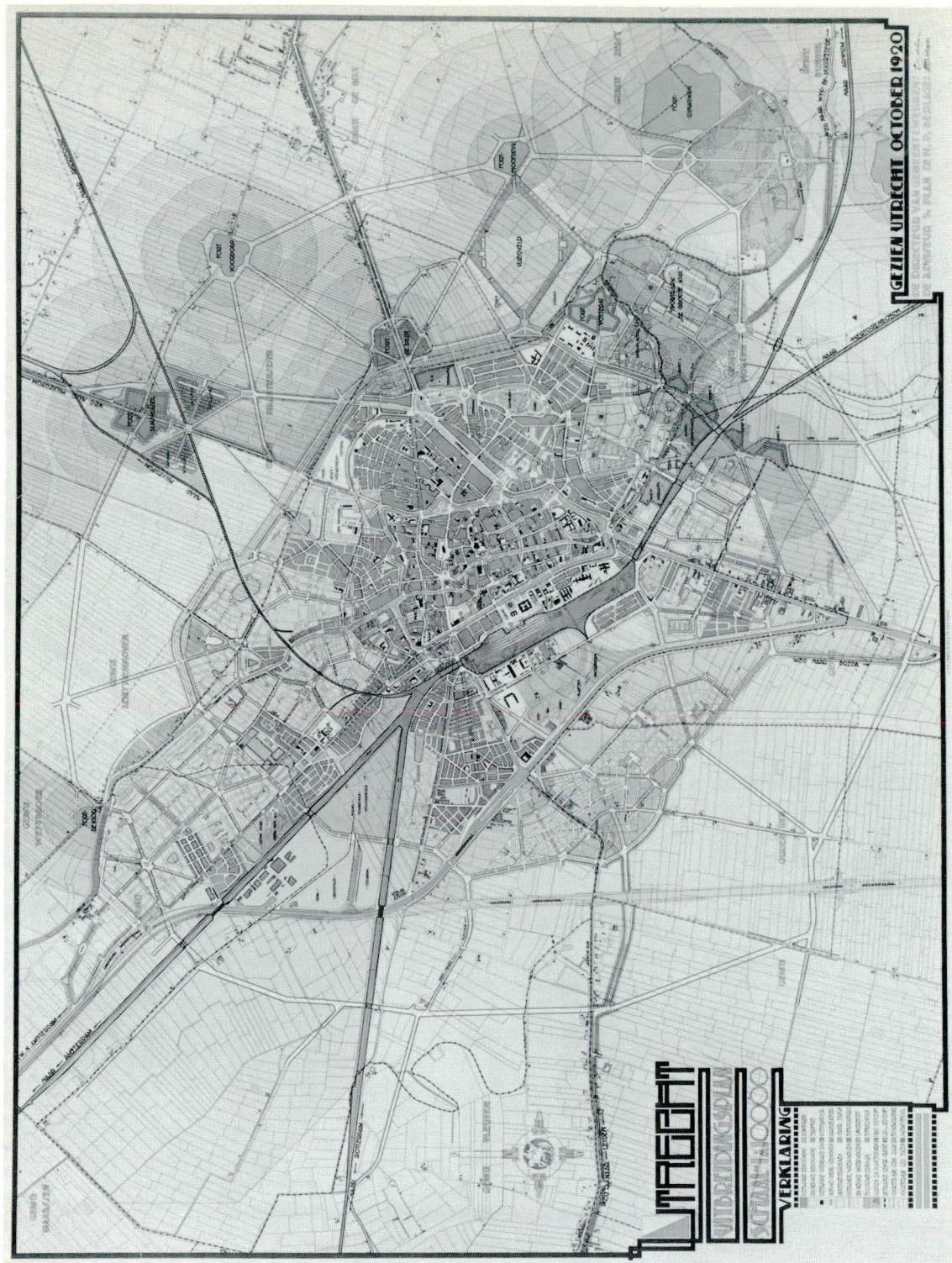
59 Plattegrond der Gemeente Utrecht en Elinkwijk

vervaardigd door Leonards, gedrukt in de elektrische drukkerij 'de Industrie' van J. van Druten te Utrecht [1927]
steendruk, 136 × 104 cm
schaal 1:5000, het noorden boven
GAU TA Ab 200 (DdV nr 41⁴)

Dit is de vijfde gemeentekaart 1:5000 die bij de firma Van Druten van de pers kwam (zie ook cat.nr 53). In vergelijking met de andere kaarten is de grafische kwaliteit beduidend minder.

Dit exemplaar, dat aan de achterzijde met linnen is verstevigd en aan de boven- en onderzijde voorzien is van een zwart geverfde stok met aan de uiteinden gedraaide knoppen, heeft vroeger in een of ander stadskantoor aan de wand gehangen.

De veilinggebouwen en markten tussen Merwedekanaal en Croeselaan zijn in planvorm aangegeven.

60 *Utrecht als industriestad 1930*

[A.C. de Vooys, 1930]

handschrift in kleur op een gedrukte ondergrondkaart, 63 × 50 cm
(binnen de kaderlijn)

schaal 1:10.000, het noorden boven

GIU kv X 7 (rood) (DdV nr 131)

Als ondergrond is de *Plattegrond der Gemeente Utrecht en Elinkwijk* gebruikt, uitgegeven door J. van Druen in 1930.

De kaart is afkomstig uit het bezit van Professor L. van Vuuren. In potlood staat onder de kaart de naam van A.C. de Vooys (de latere hoogleraar sociale geografie), die deze kaart in opdracht van Van Vuuren heeft gemaakt. De sociaal-geograaf Van Vuuren is vooral bekend geworden vanwege het in 1938 verschenen rapport over de sociaal-economische structuur van Utrecht (zie cat.nr 63).

In de kaart zijn bedrijven met meer dan 100 arbeiders aangegeven met een rood vierkantje en bedrijven met respectievelijk 50-100, 20-50 en 10-20 arbeiders met rode cirkels van verschillende grootte. Bij bedrijven met meer dan 200 arbeiders is het juiste aantal in getallen aangegeven.

61 *Soort verkeer binnen de gemeente Utrecht III*

A.C. de Vooys, R.E.K. 'pinx', Geografisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht, 1930

handschrift in kleur op een gedrukte ondergrondkaart (= de plankaart van Holsboer en Berlage uit 1924, ongekleurd), 76 × 105 cm
schaal 1:10.000, het noorden boven

GIU kv X 11 (rood) (DdV nr 132(3))

Op deze thematische kaart zijn 14 telpunten, verspreid over de stad, aangegeven en met vier verschillende kleuren in verschillende lijndikte zijn de aantallen personenauto's, vrachtauto's, autobussen en paarden-wagens tot uitdrukking gebracht. De trams die tot 1939 in Utrecht reden zijn niet vermeld. De kaart is de 'uitkomst van de verkeerstelling die op donderdag 6 maart 1930 van 8-18 uur' werd gehouden, waarschijnlijk door medewerkers (studenten) van het Geografisch Instituut.

62 *Gemeente Utrecht. Algemeen hoogteplan*

'Geteekend volgens een plattegrond van de Gemeente Utrecht' door [A. van der Zweep], oktober 1931

handschrift in kleur op een gedrukte ondergrondkaart, 118 × 80 cm
schaal 1:5000, het noorden boven

GIU kv VII B.h. 7 (DvV nr 119(1))

De kartografisch tekenaar van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, A. van der Zweep, heeft de gegevens over het reliëf op de gemeentekaart 1:5000 uit 1927 (zie cat.nr 59) weergegeven. De mededeling in de titel dat een kaart uit 1881 zou zijn gebruikt is onjuist; dat jaartal heeft betrekking op het toen verleende auteursrecht. Behalve door hoogtecijfers en hoogtelijnen is het reliëf op de kaart ook met kleuren weergegeven. De donkerste kleur is het hoogste punt (Domplein met 5,75 m). Dit reliëf van de stad is voornamelijk ontstaan onder invloed van de vroegere rivierafzettingen (de vorming van stroomruggen of oeverwallen). Het beeld is nogal grillig als gevolg van de herhaaldelijk optredende natuurlijke verleggingen van de rivier de Rijn in de periode voor de regulering en bedijking.

Literatuur: Van Vuuren (1932)

63 *Plattegrond der Gemeente Utrecht, No IV; Karakter der woonwijken naar huurwaarde*

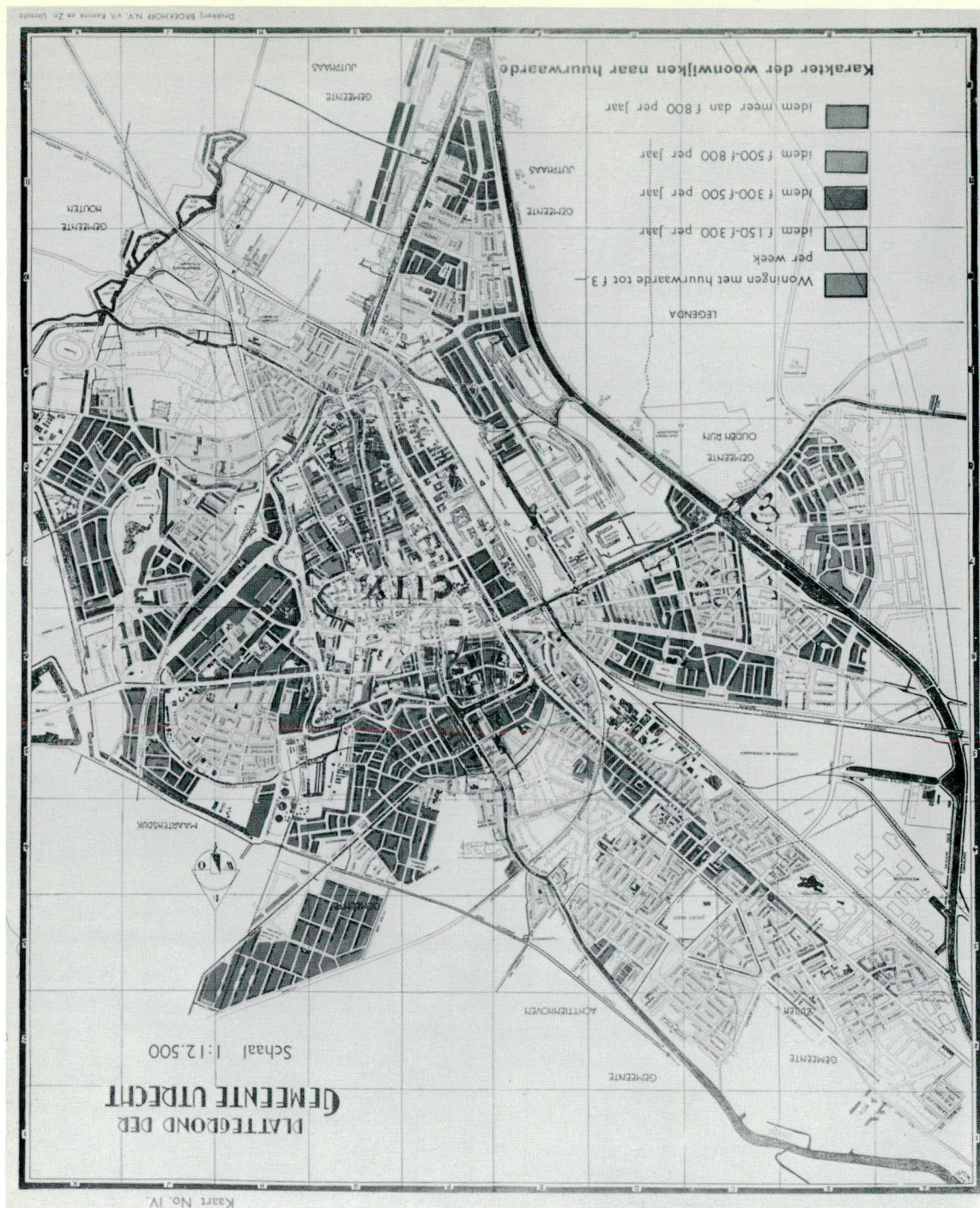
vervaardigd door [drs J.R. Houtman met medewerking van ir G. de Zwart], gedrukt bij Broekhoff N.V. v.h. Kemink en Zn, Utrecht [1938]

steendruk in kleur, 55 × 44 cm

schaal 1:12.500, het noorden boven

GAU Bibliotheek V D7 (DdV nr 133)

Deze kaart maakt samen met enige andere thematische stadskarten deel uit van het *Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht, omvattende Utrecht als centrum-gemeente en negen randgemeenten*, dat werd samengesteld door Professor L. van Vuuren en zijn medewerkers van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit in Utrecht. Dit streekplanonderzoek werd uitgevoerd

in de jaren 1936 en 1937 in opdracht van de Provinciale Bebauwings-Commissie.

Op de kaart zijn door middel van vijf verschillende kleuren de diverse huurwaarden van woningen aangegeven, respectievelijk f 3,— per week. f 150,— tot f 300,— per jaar; f 300,— tot f 500,— per jaar; f 500,— tot f 800,— per jaar.

Het rapport (GAU Bibliotheek nr V D8) is opgelegd op p. 172 en 173, waar toelichting wordt gegeven op de kaartvervaardiging.

64 *Plattegrond van Utrecht*

gedrukt en uitgegeven door 'de Industrie', J. van Druten te Utrecht [1940], 'bewerkt onder toezicht van den heer directeur der Gemeentewerken'.

druk in blauw, 66 × 54 cm

schaal 1:10.000, het noorden boven

GAU TA Ab 228 (DdV nr 45-19)

Dit is een van de laatste kaarten, misschien zelfs de allerlaatste, die werden vervaardigd bij drukkerij 'de Industrie' van J. van Druten. De kaart behoort bij het Adresboek van Utrecht 1940 (hierbij tentoongesteld en opgelegd op bladzijde 508 waar Van Druten als boek- en steendrukkerij vermeld staat; GAU Bibliotheek nr 7118). De adresboeken van Utrecht, waarin de verschillende inwoners met hun beroep vermeld staan, werden uitgegeven van 1872/1873 tot 1952. Veel uitgaven bevatten kaarten die gedrukt werden bij 'de Industrie'.

Deze kaart uit 1940 bevat geen tramlijnen meer (de laatste tram reed in 1939), maar wel autobuslijnen.

65 *Utrecht Zuilen-Jutphaas-Bunnik-Oudenrijn-Maartensdijk*

gedrukt bij Mouton & Co te Den Haag, uitgegeven door de firma H. van Diehlen, Wildhoeftlaan 17 te Den Haag, 15-9-1942
kleurendruk, 110 × 80 cm

schaal 1:10.000 (linksonder: inzetkaart centrum Utrecht 1:5000),
het noorden boven

GAU TA Ab 230 (DdV nr 60(1))

Nadat het bedrijf 'de Industrie' omstreeks 1940 gestopt was met de produktie van de Utrechtse stadskarten, begon de Firma Van Diehlen in Den Haag met de uitgifte van kaarten van Utrecht, die bekend staan onder de naam 'Citoplan' en tot op heden (met onderbrekingen) verschijnen. De firma Van Diehlen verzorgde veel eerder reeds kaarten van andere steden, bijvoorbeeld van Rotterdam sinds ca 1913 en van Amsterdam sinds 1918. Deze plattegronden bevatten het zogenaamde 'citosysteem', een coördinatiesysteem (de indeling van kaarten in vierkante vakken) waarmee de diverse straten gemakkelijk te vinden zijn. De uitgaven uit de oorlogsperiode stonden onder controle van de Duitsers. Topografie die uit militair oogpunt geheim moesten blijven, komt er niet op voor. Bekijkt men deze kaart uit 1942 goed dan is te zien dat de topografie op bepaalde plaatsen is weggewist, maar vaaglijk nog wel aanwezig is. Dit geldt voor enkele spoorlijnen, industrieterreinen, kazernecomplexen en de forten rondom de stad. De naam Wilhelminapark is veranderd in Nassaupark en Julianaweg heet 'Laan 1942'. Wat verder opvalt is de weergave van het nooit uitgevoerde plan 'Nieuw-Zuilen' in een bocht van de Vecht.

66 *Town Plan of Utrecht*

'compiled and drawn by Netherlands M.I.D. (Militaire Inlichtingen Dienst), photolithographed by War Office 1944, (Geographical Section, General Staff N° 4458, first edition)'

druk in grijs en blauw, 86 × 109 cm

schaal 1:7500, het noorden boven

Particulier bezit; bruikleen GAU TA Ab 231.1

Deze militaire kaart bevat rechtsboven een inzetkaartje van de omgeving van de stad: *Inset plan showing rail-road and waterways*, schaal 1:72.000. In de kolom rechts zijn de militaire en belangrijke, particuliere en publieke gebouwen met de daarin gevestigde diensten en instituten in het Engels aangeduid. Deze zijn voorzien van nummers en coördinaten, waarmee hun plaats in de kaart is te vinden. De kaart is in grijsdruk uitgevoerd, slechts het water is blauw gekleurd.

67 *Cito-plan Utrecht*

gedrukt bij Mouton & Co, uitgegeven door de firma H. van Dieh-
len te Den Haag [1946/1947]
kleurendruk, 52 × 46 cm
schaal 1:15.000, het noorden boven
GAU TA Ab 232

Vergelijking met de Citoplan-kaart uit 1942 (cat.nr 65) laat zien dat de topografie nu weer volledig is weergegeven en dat de namen Wilhelminapark en Julianaweg in ere zijn hersteld.

68 *Kompas van Utrecht*

uitgegeven door 'Kompas' te Den Haag, in samenwerking met de
ANWB, [ca 1950]
kleurendruk, 67 × 63,5 cm
schaal 1:10.000, het noorden boven
GAU TA Ab 232.1 (DdV nr 61(1))

Naast de Citoplan-kaart verschenen eveneens in Den Haag in de jaren vijftig en zestig enkele drukken van deze zogenaamde 'Kompaskaart'. In de stad Utrecht bestonden sinds 1940 geen kartografische bedrijven meer. Ook de gemeentekaart 1:5000 die bij de Gemeente Werken (in 1955) c.q. Openbare Werken van de gemeente (in 1965 en 1975, zie cat.nr 71) ontstonden, werden elders gedrukt.

69 *1954 Utrecht Structuurplan*

Gemeentewerken Utrecht, Afdeling Sociaal Economisch en Socio-
grafisch Onderzoek, 1954
Geplastificeerde lichtdruk, met de hand ingekleurd, 98 × 123 cm
schaal 1:10.000, het noorden boven
GAU TA Ak 62 (archief Afdeling Onderzoek, ROVU, nr E 261 en 6231)

Van dit structuurplan, dat een plan uit 1951 verving en goedgekeurd werd door de gemeenteraad, is ook een versie gemaakt op de schaal 1:25.000 (gedrukt in zwart op een bruinrode topografische onder-

grond); zie *Gedrukte Verzameling* 1954 nr 48 en GAU TA Aj 24.

Linksonder komt een uitvoerige legenda voor waarin de bestaande situatie en de (gewenste) toekomstige situatie worden verklaard. Tot in de jaren zeventig was dit structuurplan min of meer leidraad voor de stadsuitbreiding.

De latere stadskarten laten zien dat het plan op een aantal punten anders werd uitgevoerd: de ringweg om de oude binnenstad en het vliegveld op Kanaleneiland bijvoorbeeld werden niet verwezenlijkt.

Literatuur: Blijstra (1969, p. 242 e.v.; de afbeelding op p. 245 van het structuurplan is een door hem bewerkte versie van de originele kaart 1:10.000; De Ideale Stad (1988) p. 96 e.v.

70A *Stadsplattegrond van Utrecht met volledig naamregister*

uitgegeven door NV Cartografisch Instituut Bootsma, Den Haag
[1963]
kleurendruk, 98 × 73 cm
schaal 1:12.500, het noorden boven
GAU TA Ab 239 (DdV nr 62³)

Dit is de derde druk van de bekende Falkplan-kaart die voor het eerst in 1960 verscheen en nog altijd, in voortdurend bijgewerkte versie, wordt uitgegeven tot op de dag van vandaag (zie cat.nr 70B voor de laatste, 31ste druk). Het valt op dat bij deze vroege druk nog geen advertenties in de randen voorkomen en de achterzijde blanco is. Het straatnaamregister bevindt zich onderaan de kaart en links is een centrumkaart opgenomen met daaronder een lijst van bijzonderheden.

70B *Utrecht. Stadsplattegrond met centrumkaart en volledig straatnaamregister*

uitgegeven door Falkplan-Suurland bv, Eindhoven [1989]
kleurendruk, 98 × 94 cm
schaal 1:12.500, het noorden boven
GAU TA Ab 253 (DdV 62³¹)

Vergelijking met de voorgaande Falkplan-kaart laat zien dat de stad sinds begin jaren zestig aanzienlijk is uitgebreid met onder andere Overvecht, Lunetten en het universiteitscentrum 'De Uithof'. Voorts

vallen de gedempte singels en Hoog Catharijne op, maar ook tal van andere situaties zijn intussen gewijzigd. Legt men alle Falkplan-kaarten op een rij dan zijn de jaarlijkse veranderingen op de voet te volgen.

Op de achterzijde komen een kaart van Maarssen, de centrumkaart, het straatnaamregister enz. voor. De uitgave van de Falkplan-kaart wordt sinds 1985 verzorgd door de firma Suurland te Eindhoven die in de periode 1982-1984 zelf reeds drie kaarten van de stad op de markt bracht.

71 Kaart van Utrecht

vervaardigd bij de Dienstenstructuur ROVU, Dienst voor Ruimtelijke Ordening, Afdeling Landmeten en Kartografie; verkend in januari 1975, [gedrukt bij de Stadsdrukkerij van Amsterdam], oktober 1976

kleurendruk, 12 deelbladen van verschillend formaat, totale afmeting: 208 × 240 cm

schaal 1:5000, het noorden boven

GIU kv VII P.g. 28 (gemonteerd exemplaar op stokken), (DdV nr 42³)

Bij deze kwalitatief hoogstaande kaart behoort een uitvoerige legenda in ringbandvorm met de titel: *Informatie over de topografische basisgegevens van de afdeling Landmeten & Kartografie*.

Het is de laatste uitgave van de gemeentekaart 1:5000, opvolger van kaarten op dezelfde schaal die door Gemeentewerken respectievelijk Openbare Werken in 1955 en 1965 werden verzorgd. Het wachten is thans op een nieuwe kaart 1:5000, die voor het eerst als produkt van geautomatiseerde kartografie tot stand zal worden gebracht.

Literatuur: Hoeboer (1978) en de bijdrage van F.J. Ormeling en E. Hoeboer in deze publikatie.

72 *Spreiding van de studentenbevolking in de gemeente Utrecht per 1-10-1975* vervaardigd tijdens werkcollege thematische kartografie 1975/1976 door Kees van Beek, Luc Heeres, G.H. Huijgen, G.W.J. van Omme, Toine van Riel, Han Snellenberg, Th. Woudstra, met medewerking van H.J. van Helsdingen, onder leiding van F.J. Ormeling; gedrukt door E.C.I. te Rijswijk

kleurendruk, 41 × 55 cm

schaal 1:80.000

GIU VII B.h. 33 (Bijlage bij Bulletin no 13 Vakgroep Kartografie, Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, 1980)

In zeven afzonderlijke kaarten zijn met verschillende symbolen en kleuren diverse gegevens verwerkt volgens moderne thematisch-kartografische methoden.

73A *Structuurplan voor de binnenstad Utrecht*

vervaardigd bij de Dienst Stadsontwikkeling, december 1977

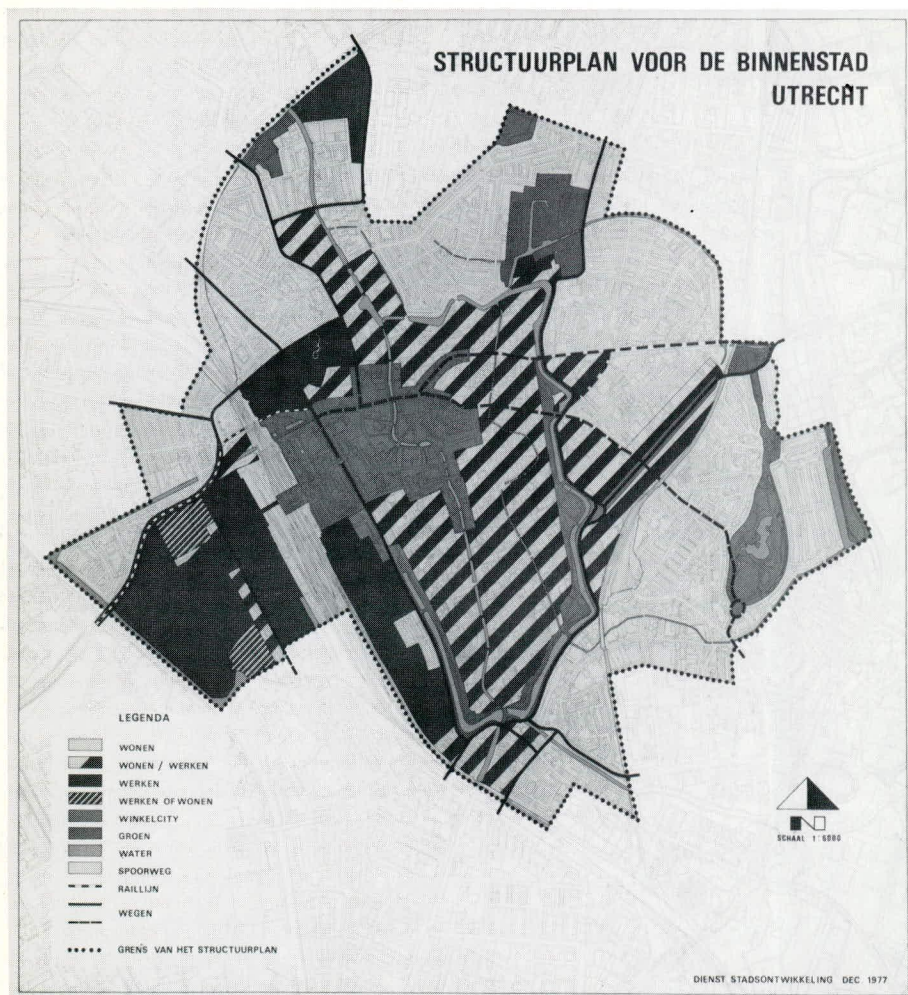
kleurendruk, 69 × 66 cm

schaal 1:6000, het noorden boven

GAU TA Ak 63

Op deze fraai uitgevoerde en overzichtelijke plankaart die behoort bij het gelijknamige rapport, hebben de kleuren betrekking op wonen, wonen/werken, werken of wonen, winkelcity, groen, water en spoorwegen, terwijl in zwart raillijn (van de sneltram) en wegen zijn aangegeven.

De Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) kenmerkt het structuurplan als een plan, waarin de toekomstige ontwikkeling van de gemeente wordt aangegeven (echter zonder voorschriften of verboden voor burgers, zoals bij het bestemmingsplan). Het is bedoeld als richtlijn van en voor het gemeentebestuur.

Deze overzichtskaart is meer in detail uitgewerkt in de bijbehorende, hier eveneens tentoongestelde kaart (cat.nr 73B).

Naast beide kaarten zijn er nog de vier bijbehorende, niet tentoongestelde bestemmingsplankaarten (begane grond en eerste verdieping) van de noordelijke 'oude stad' en zuidelijke 'oude stad' uit de jaren 1977-1980. Al deze kaarten zijn produkten van zorgvuldige en fraaie thematische kartografie.

cat.nr 73a

cat.nr 73b

73B Functiekaart van de binnenstad Utrecht

vervaardigd bij de Dienst Ruimtelijke Ordening (Afdeling Planning en Onderzoek), januari 1978
 kleurendruk, 69 × 66 cm
 schaal ca 1:6000, het noorden boven
 GAU TA Ak 64

Deze thematische kaart behoort bij de structuurplankaart (cat.nr 73A).

De kleuren in de legenda linksonder geven onderscheid in: bedrijvigheid, bezoek, verblijf, wonen, verkeer, recreatie, spoorwegen, begraafplaatsen en water.

74 Vreemdelingen in de stad Utrecht, 1979

vervaardigd tijdens werkcollege thematische kartografie door A. Baaijens, H. Bosman, P. van Breda, F. Holsmuller, T. Lagro, M.J. Kraak, G. Molendijk onder leiding van M. van Elk en F.J. Ormeling. Gedrukt door I.T.C. te Enschede, 1980
 kleurendruk, 49 × 65 cm
 schaal niet van toepassing
 GIU VII B.h. 32

Evenals cat.nr 72 is ook deze kaart gemaakt door studenten van de vakgroep kartografie van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht. In drie kaarten, een wereldkaart, grafieken en diagrammen zijn de diverse gegevens (ontleend aan het Statistisch Bureau van de gemeente Utrecht en gemeentepolitie, 1-1-1979) grafisch voorgesteld. Deze gegevens betreffen onder andere de verspreiding, aandelen van de vreemdelingen per wijk, vreemdelingenvoorzieningen, leeftijdsopbouw, herkomstlanden en ontwikkeling van het aantal vreemdelingen.

75 Plattegrond van de stad Utrecht

uitgegeven door SZG (Stichting Zintuiglijk Gehandicapten), Zeist [1981]
 22 kunststofbladen, 33 × 48 cm
 schaal 1:2500, het noorden boven
 GAU TA Ak 67

Dit is de eerste stadskaart in Nederland die voor blinden is gemaakt. Deze reliëfkaart werd door de SZG te Zeist in samenwerking met de Kartografische Dienst van de gemeente Utrecht verzorgd. Volgens de oorspronkelijke opzet zou de kaart uit 47 deelbladen bestaan, maar door vroegtijdige stopzetting van het project zijn slechts 22 bladen uitgegeven.

Bij de kaartbladen, opgeborgen in een ringband, behoort een groot aantal bladen met tekst in braille, eveneens in een ringband samengevoegd. Het kaartblad Julianapark en omgeving is tentoongesteld.

76 *Vaarwaterkaart van Utrecht*

vervaardigd door Intermap bv, Kartografisch Bureau Enschede, uitgegeven door de Gemeentelijke Reinigings- Markt- en Havendienst te Utrecht, [1987]
 kleurendruk, 70 × 33 cm
 schaal ca 1:6.000, het noorden boven
 GAU TA Ak 66

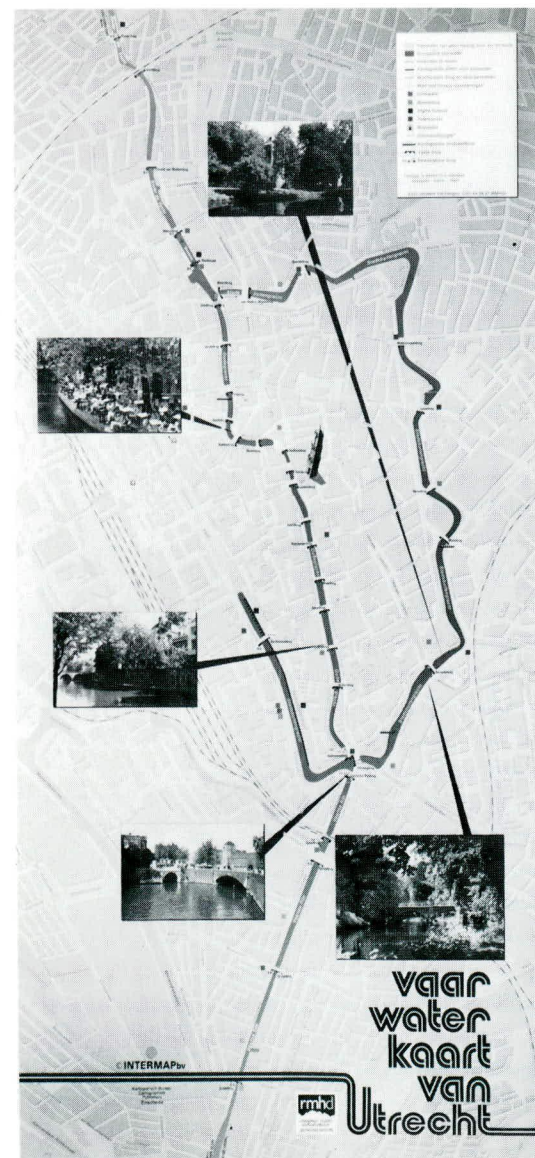
Op de kaart komen vijf kleurenfoto's als inzet voor, waarvan de lokatie met een pijl is aangegeven. Rechtsboven is een legenda geplaatst die gegevens bevat voor de watertoerist. De VVV-kaart Utrecht, schaal ca 1:13.300, komt op de achterzijde voor, alsmede toelichtingen betreffende de vaaraanwijzing en vaarroute, overnachtingsmogelijkheden, openingstijden van de bruggen en sluisen enzovoort. Het is een voor de toerist doelmatige en fraaie kaart.

77 *Utrecht, kenniscentrum van Nederland*

Bert Zijlstra, uitgegeven door de Provincie Utrecht, juni 1988
 kleurendruk, 62 × 88,5 cm
 schaal niet van toepassing
 GIU VII B.h. 54

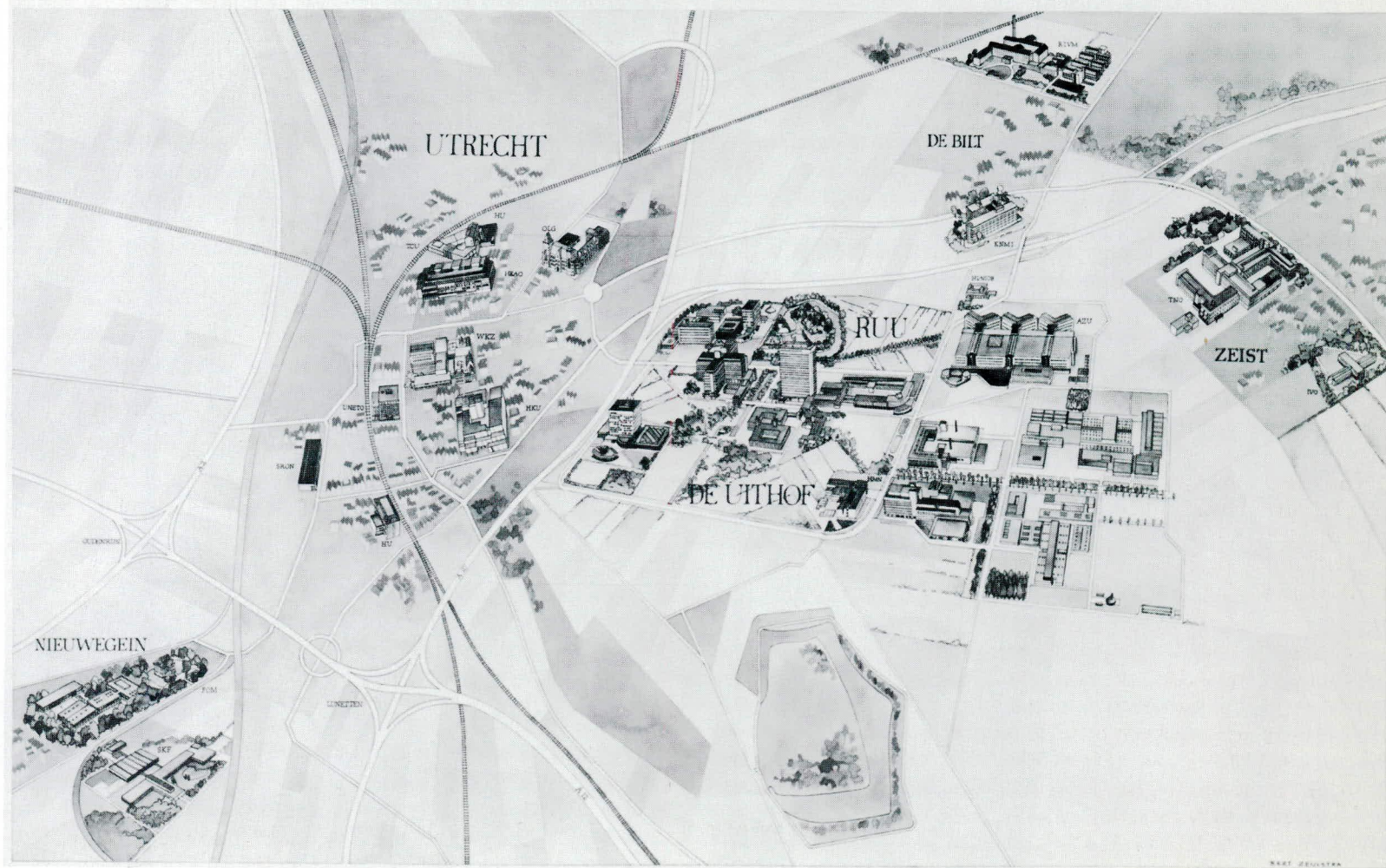
Op de achterzijde van deze kaart is de verklaring gegeven van de diverse gebouwencomplexen in de stad en omgeving.

De kaart is een mooi voorbeeld van driedimensionale kartografie die recent weer opgang maakt, vooral wanneer het gaat om kaarten voor reclamedoelinden of voor toeristisch gebruik. Zoals op deze tentoonstelling is te zien, werd deze methode (waarbij de gekarteerde gebouwen in opstand worden weergegeven) veelvuldig toegepast in de periode vóór 1800. De vervaardiging van driedimensionale kaarten (ook wel vogelvluhtkaarten genoemd) is thans wel gemakkelijker doordat men kan beschikken over luchtfoto's.

cat.nr 76

UTRECHT KENNISCENTRUM VAN NEDERLAND

- 78 Kaart voor het uitlaten van honden in de stad Utrecht uitgegeven door de Reinigings- Markt- en Havendienst gemeente Utrecht in samenwerking met de Afdeling Openbare Recreatie en Groenvoorziening en Milieupolitie, juli 1988
kleurendruk, 56 × 56 cm
schaal 1:20.000
GAU TA Ak 65.1

Steeds meer gemeenten gaan er toe over dergelijke kaarten te verspreiden om het probleem van de hondepoep in goede banen te leiden. Ook de gemeente Nieuwegein bijvoorbeeld gaf zo'n kaart uit. Deze kaart van Utrecht is de tweede uitgave; de eerste verscheen in 1987. Met de kleur groen is aangegeven waar honden onaangeliend mogen lopen, mits onder toezicht; met rood waar honden verboden zijn en het niet gekleurde gedeelte geeft aan waar honden aangeliend moeten zijn en hun behoeften in de goot moeten doen.

79 *Militaire stadsplattegrond Utrecht*

vervaardigd bij de Topografische Dienst Nederland te Emmen, gedrukt en uitgegeven december 1989
kleurendruk, 86 × 120 cm
schaal 1:12.500, het noorden boven
linksboven inzetkaart van West-Nederland 1:500.000
GAU

Sinds 1983 worden in opdracht van het Ministerie van Defensie van verschillende stedelijke gebieden dergelijke militaire kaarten vervaardigd. Zeer onlangs is deze kaart van Utrecht verschenen, die gebaseerd is op de Basiskaart van de Topografische Dienst 1:12.500. Deze werd aangevuld met straatnamen (het register hiervan bevindt zich op de achterzijde) en afzonderlijke aanduidingen (zie de legenda linksonder) onder andere betreffende: sportcomplexen, parken, bruggen, overheidsgebouwen, nutsbedrijven, ziekenhuizen en militaire objecten, die met de opgegeven coördinaten zijn op te zoeken in het kaartbeeld. Hoewel de militaire kaarten tegenwoordig geen onderdelen van strategisch belang meer weglaten of anders weergeven, worden zij niet in de handel gebracht. (Zie ook de bijdrage van F.J. Ormel in deze publicatie.)

Varia

- A** Koperplaat van de kaart, gegraveerd door Adam van Vianen I, 1598 (cat.nr 7)
CMU
- B** Koperplaat van de plankkaart, ontworpen door Everard Meyster, getekend door Bernard de Roij en gegraveerd door Ant. Winter, Utrecht 1670 (cat.nr 22)
CMU
- C** Koperplaat van de kaart, vervaardigd door leerlingen met hun leraren van de Fundatie van Renswoude in 1776, gegraveerd door Reinier Vinkeles in 1778 en uitgegeven bij J. van Schoonhoven en Comp. te Utrecht (cat.nr 36)
Fundatie van Renswoude, Utrecht
- D** Adam van Vianen I
ets door Theodoor van Kessel naar een schilderij van Johan Smith, uitgegeven door Christiaan van Vianen in het begin van de 17de eeuw, 27 x 20,5 cm
GAU IA, Van Vianen sr., A (1)

Adam van Vianen I (ca 1570-1627) was een beroemd goud- en zilver-smid, graveur en etser te Utrecht. Hij vervaardigde in 1598 een kaart van de stad (cat.nr 7 en Varia nr A), voor zover bekend de enige kaart die hij heeft gegraveerd. Hij woonde vele jaren aan de Oudegracht (oostzijde) tussen Viebrug en Jansbrug.

Literatuur: Ter Molen (1984) deel II nr 689

- E** Maria Duyst van Voorhout, Vrijvrouwe van Renswoude kopergravure door P.W. van Megen naar een tekening van A. Schouman, 1780, 21,5 x 16 cm
Fundatie van Renswoude, Utrecht

Maria Duyst van Voorhout (1662-1754) is afgebeeld als drieëntwintig-

ADAM VAN VIANEN.

Van Vianen sr.

Van Vianen sr.

Van Vianen sr.

Varia nr D

jarige. Zij was een vrouw met vooruitstrevende ideeën. Op hoge leeftijd bestemde zij bijna haar gehele vermogen voor de opleiding van weeskinderen. Zo ontstonden na haar dood drie 'Fundaties van Renswoude'. Zij liet anderhalf miljoen na aan de Burgerweeshuizen in Delft en Den Haag en aan het Stadsambachtskinderhuis in Utrecht. Daaraan verbond zij de opdracht de meest intelligente jongens uit de kinderk huizen op te leiden tot onder meer (technisch) tekenaars, waterbouwkundigen, architecten, instrumentmakers en landmeters. Elk kinderkhuis bracht zijn deel onder in een fundatie. De Fundatie in Utrecht heeft zich strikt aan de opdracht van de Vrijvrouwe gehouden. Er werd een nieuw pand gebouwd naast het Stadsambachtskinderhuis in de Agnietenstraat (voltooid in 1756: zie Varia nr K), waar de be- gaafde jongens apart werden gehuisvest en opgeleid.

Aan het einde van de 19de eeuw veranderde de situatie voor de Fundatie. Met de oprichting van de Hogere Burgerscholen verdween het particuliere onderwijs aan huis grotendeels. Thans verstrekt de Fundatie toelagen aan jongeren die door uitzonderlijke omstandigheden hun voortgezette of wetenschappelijke opleiding niet kunnen betalen.

Literatuur: Muller en Zandvliet (1987) p. 30, 31; Van Winter (1988)

F Jan Wormerus Raven

tekening in houtskool en rood krijt door Willem van Sambeek, tussen 1770 en 1773, 56 x 46 cm

Fundatie van Renswoude, Utrecht

Jan Wormerus Raven (geboren in 1754 te Utrecht en overleden in 1815 te Sas van Gent) is auteur respectievelijk mede-auteur van de kaarten cat.nr 35 en 36. Hij is van 1769 tot 1778 leerling geweest van onder meer Praalder (zie Varia nr H) en Maurer aan de Fundatie van Renswoude. Dit portret maakt deel uit van 34 soortgelijke portrettekeningen van andere leerlingen, die meestal een attribuut in de hand houden dat betrekking heeft op de door hen gevolgde opleiding. Raven is afgebeeld met een hoekinstrument en een kaart. Hij werd opgeleid tot landmeter en tot het dijkwerk. In dienst van het leger is hij in Staats-Vlaanderen werkzaam geweest.

Varia nr F

G Gijsbert van Tuyl

tekening in houtskool en rood krijt door een onbekende medeleerling van de Fundatie van Renswoude, ca 1773, 56 × 46 cm
Fundatie van Renswoude, Utrecht

Gijsbert van Tuyl (geboren in 1751 te Utrecht en overleden in 1831 te Jaarsveld) is eveneens een leerling geweest van Praalder en Maurer aan de Fundatie van Renswoude (van 1767 tot 1778).

Hij is afgebeeld met zijn elleboog op een kaartboek dat op een tafel ligt, met daarbij een deel van een onbekend instrument. Hij is mede-auteur geweest van de kaart cat.nr 36. Evenals Raven werd ook hij opgeleid tot landmeter en tot het dijkwerk. Hij is dijkmeester te Jaarsveld geworden.

H Laurens Praalder

droge-naaldets, mogelijk door een zoon van de Utrechtse graveur P.H. Jonxis naar een tekening van zijn vader, ca 1806, 18 × 16 cm
GAU IA, Praalder, L. (3)

Laurens Praalder (geboren te Schagen in 1711 en overleden te Utrecht in 1793), onder wiens leiding de kaart cat.nr 36 door leerlingen van de Fundatie van Renswoude werd gemaakt, is hier op hoge leeftijd afgebeeld. Laurens Praalder was leermeester in alle mathematische vakken aan de Fundatie van 1761 tot 1792. Hij was een van de twee oprichters van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 1773.

Literatuur: Graafhuis (1961)

J Nicolaas van der Monde

tekening in zwart krijt door W. Menkman naar een schilderij van C. Kramm, ca 1820, 60 × 44 cm
GAU IA, Monde, N. van der (1)

Nicolaas van der Monde (1799-1847) is als boekhandelaar, uitgever en stadshistoricus bekend. Verscheidene oude kaarten van Utrecht werden door hem opnieuw uitgegeven. Zelf liet hij een nieuwe kaart van

Varia nr J

Utrecht vervaardigen, die hij in 1838 uitgaf (cat.nr 41). Zijn boekwinkel bevond zich in het pand Achter St. Pieter 6, op de hoek van de Keistraat.

K *Opstal en Platte Gronden der Fundatie van de H.: Ed. Geb. Vrijvrouw Douariëre van Renswoude binnen Utrecht*

pentekening door Jacobus Vermeer, 1792, 62 × 90 cm

Fundatie van Renswoude, Utrecht

De gezworen landmeter (dat wil zeggen officieel tot het beroep van landmeter toegelaten) J. Vermeer maakte als leerling aan de Fundatie bij de voltooiing van zijn opleiding deze tekening. Het gebouw van de Fundatie (waarvan het rechter gedeelte het stadskinderhuis betreft) is geflankeerd door plattegronden van de diverse verdiepingen.

Nog altijd staat dit prachtige gebouw uit 1756 van bouwmeester Johan Verkerk aan de Agnietenstraat. De fraaie vertrekken worden thans verhuurd aan besloten gezelschappen voor lezingen, vergaderingen en diners.

L *Ganzenmarkt (Fruitmarkt)*

steendruk in kleur door P.W. van de Weijer, Utrecht, 1859-1860, 17 × 24 cm

GAU TA Ganzenmarkt c. 1859 (1)

Deze topografische prent laat de Ganzenmarkt zien vanuit het zuiden. Naast de bedrijvigheid van verkopers en bezoekers van de markt is links op de hoek van de Schoutenstraat met veel nadruk de plaat-, boek- en steendrukkerij van P.W. van de Weijer weergegeven. In dit bedrijf werd in het derde kwart van de 19de eeuw een aantal belangrijke kaarten van de stad gedrukt (een daarvan is cat.nr. 49).

Gebruikte afkortingen

CMU	= Centraal Museum Utrecht
DdV, nr . . .	= concordantie met het nummer in de publikatie: Y.M. Donkersloot - de Vrij, 'Kaarten van Utrecht', Utrecht 1989
GAU	= Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
GIU	= Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht
kv	= kaartenverzameling
RAU	= Rijksarchief in de provincie Utrecht
ROVU	= Gemeentelijke Dienst Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting Utrecht
TA	= Topografische Atlas
UBL	= Universiteitsbibliotheek Leiden (collectie Bodel Nij- enhuis)
UBU	= Universiteitsbibliotheek Utrecht

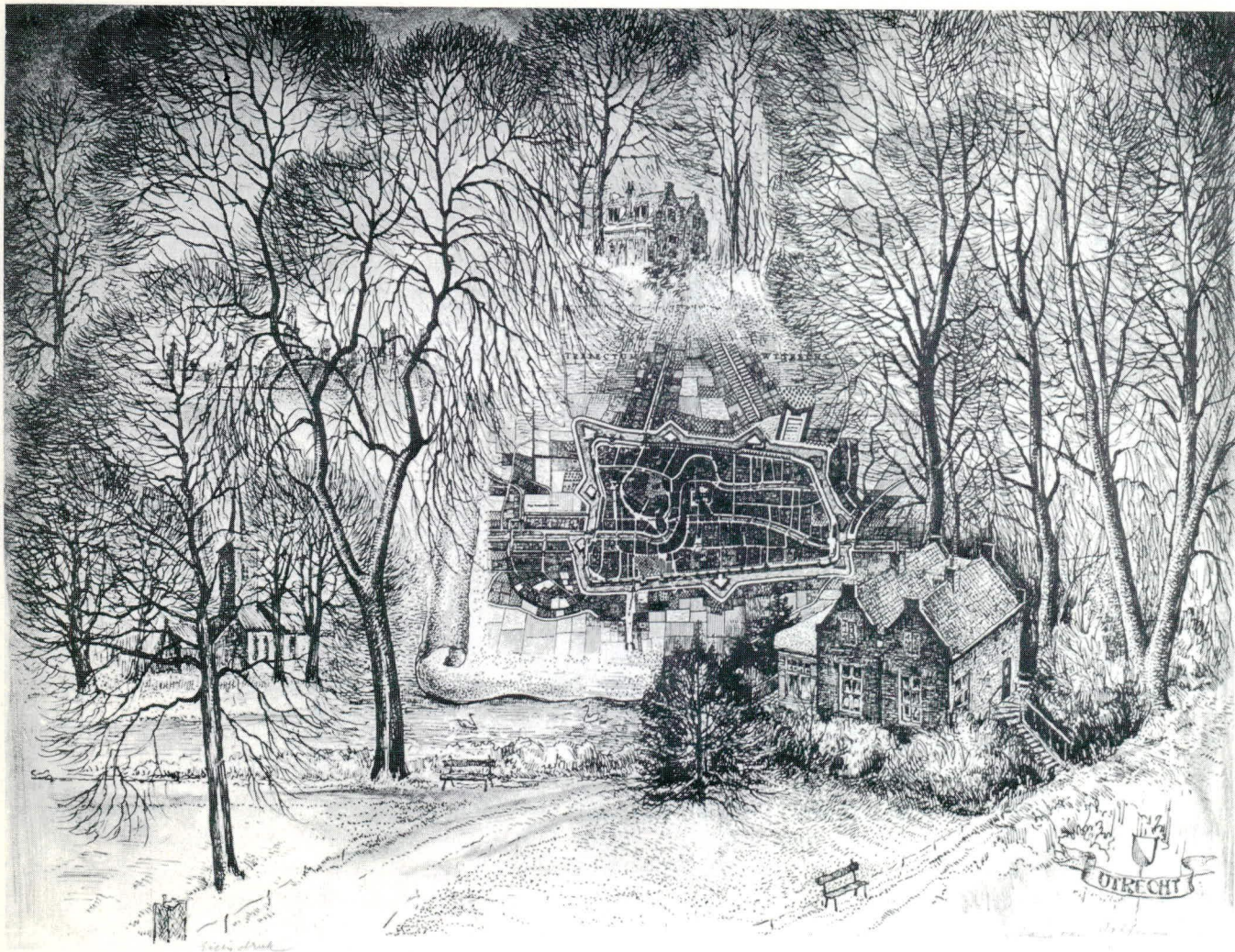
Literatuur

- Acket, M.N. (1931): 'Een merkwaardige kaart van Utrecht en omgeving' in *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1931 p. 44-78
- Barnard, A. (1988): 'Een behouden houder en overige gashouders in Nederland' in *Industriële Archeologie*, jrg. 8 (1988) nr 29, p. 150-165
- Becker-Jordens, A. en R. de Vries (1973): *Wandelingen van Jan David Zocher in Utrecht 1829-1861*. Catalogus van de tentoonstelling in het Gemeentearchief Utrecht, 7 november - 19 december 1973
- Blijstra, R. (1969): *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*. Utrecht/Antwerpen 1969
- Bruin, R. de en Y.M. Donkersloot-de Vrij (1987): 'Militaire karteringen in Utrecht tijdens het patriotse bewind (1787)' in *Caert-Thresoor, tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland* jrg. 6 (1987) p. 33-39
- Deys, H.P. (1990): 'Justus van Broeckhuysen, landmeter 's Hoofs van Utrecht', verschijnt in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1990
- Dolfen, M.J., E.M. Kylstra en J.M.H. Penders (1989): *De huizen binnen de oude stad van Utrecht. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. 2 dln. 's-Gravenhage 1989
- Donkersloot-de Vrij, Y.M. (1981): *Topografische kaarten van Nederland voor 1750, Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en beschreven* (dissertatie Utrecht). Groningen 1981
- Donkersloot-de Vrij, Y.M. (1983): *De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839* (toelichting bij de heruitgave van de kaart). Utrecht/Maarssen 1983
- Donkersloot-de Vrij, Y.M. (1985): 'De kartografie van de stad in vroeger tijden' in *Spiegel Historiaal, maandblad voor geschiedenis en archeologie* (themanummer historische kartografie) jrg. 20 (1985) nr 2 p. 91-101
- Donkersloot-de Vrij, Y.M. (1985): *De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap*. Weesp 1985
- Donkersloot-de Vrij, Y.M. (1989): *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*. Utrecht 1989
- Gesneden en gedrukt in de Kalverstraat. De kaarten en atlassendrukkerij in Amsterdam tot in de 19de eeuw*. Catalogus bij de tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum 26 juni - 10 september 1989. Samengesteld door P. van den Brink en J. Werner. Utrecht 1989
- Eck, H.J. van en R. van der Oord (1986): *Vonk en vlam. Energie voor Utrecht*. Utrecht 1986
- Graafhuis, A. (1961): 'De mathematici Laurens en Gerbrand Praalder' in *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1961 p. 79-99 (aanvulling in *Maandblad Oud-Utrecht* 1962 p. 58-59)
- Heinemeier, W.F., M.F. Wagenaar en anderen (1987): *Amsterdam in kaarten*. Ede/Antwerpen 1987
- Hoff, B. van 't (1953): *Jacob van Deventer. Keizerlijk-Koninklijk geograaf*. Den Haag 1953
- Hoeboer, E. (1978): 'De nieuwe wandkaart van Utrecht' in *De Timmerwerf* (personeelsorgaan Dienstenstructuur ROVU), februari 1978, p. 4-9
- Hulzen, A. van (1985): *Utrechtse kerken en kerkgebouwen*. Baarn 1985
- Hulzen, A. van (1986): *Utrechtse kloosters en gasthuizen*. Baarn 1986
- Hulzen, A. van (1987): *Utrecht en het verkeer 1850-1910*. Baarn 1987
- Ideale stad, De. Ideaalplannen voor de stad Utrecht, 1664-1988*. Verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling in het Centraal Museum, 9 september - 13 november 1988. Onder redactie van K. Jacobs en L. Smit. Utrecht 1988
- Kaartenmakers van 't Sticht. Een overzicht van de historische kartografie van de provincie Utrecht, 1500-1870*. Beschrijvende catalogus voor de tentoonstelling 'Utrecht op oude kaarten' in het Provinciehuis te Utrecht, 5 oktober - 8 november 1974. Samengesteld door C. Koeleman en M. Donkersloot-de Vrij. Alphen aan den Rijn 1974
- Kaldenberg, W.F. (1973): 'Guiciardini en de Utrechtse stadplattegrond van 1612' in *Maandblad Oud-Utrecht* 1973 p. 89-92
- Keverling Buisman, F. en E. Muller (1979): *Kadastergids. Gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19de en de eerste*

- helft van de 20ste eeuw. Uitgave van de Rijksarchiefdienst. 's-Gravenhage 1979
- Koeman, C. (1963): *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland, 1750-1850*. Groningen 1963 (ongewijzigde herdruk Culemborg 1979)
- Koeman, C. (1969-1971): *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880*. 5 dln. Amsterdam 1967-1971
- Koeman, C en H.J.A. Homan (1985): *A supplement to the volumes I-V and a bibliography of geographical, celestial and thematic atlases published in the Netherlands between 1880-1940*. Alphen aan den Rijn 1985
- Koeman, C. (1982): 'Bijdragen van het Kadaster aan de kartografie van Nederland' in *Op goede gronden. Een bundel opstellen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers*. 's-Gravenhage 1982 p. 103-132
- Koeman, C. (1983): *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn 1983
- Koppert, G. (1983): *De forten rond Utrecht. Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Historische Reeks Utrecht, deel 1. Utrecht 1983 (ongewijzigde herdruk 1984)
- Koppert, G. (1986): 'Water, een machtige bondgenoot' in *De Hollandse Waterlinie*. Onder redactie van H. Brand en J. Brand. Utrecht/Antwerpen 1986 p. 39-81
- Kunst in Kaart. Decoratieve aspecten van de kartografie*. Catalogus van de tentoonstelling in het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, 24 juni - 10 september 1989. Onder redactie van J.F. Heijbroek en M. Schapellouman. Utrecht 1989
- Labouchère, G.C. (1932): 'De plattegrond van Utrecht in Bruins stedenboek van 1572, waarschijnlijk nagevolgd naar een door Melchisedech van Hoorn van 1569' in *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1932 p. 23-32
- Margry, P.J., P. Ratsma en B.J.M. Speet (1987): *Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek*. Hollandse studiën nr 20, Historische Vereniging Holland. Hilversum 1987
- Meyere, J.A.L. de (1988): *Utrecht op schilderijen. Topografische voorstellingen van de stad Utrecht uit zes eeuwen*. Utrecht 1988
- Molen, J.R. ter (1984): *Van Vianen. Een Utrechtse familie van zilversmeden met een internationale faam* (dissertatie Leiden). Rotterdam 1984
- Muller, E. en K. Zandvliet (1987): *Admissies als landmeter in Nederland vóór 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*. Alphen aan den Rijn 1987
- Parken in Utrecht. De geschiedenis van de Utrechtse stadsparken*. Onder redactie van B. Zijlstra. Utrecht 1988
- Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegronden - spiegel van wens en werkelijkheid' te Groningen* (18-19 november 1983). Onder redactie van F.J. Bakker, E.A.J. Boiten en W.K. van der Veen. Alphen aan den Rijn 1984
- Struick, J.E.A.L. (1968): *Utrecht door de eeuwen heen*. Utrecht/Antwerpen 1984⁴
- Taverne, E. (1978): *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (dissertatie Groningen). Maarssen 1978
- Utrechts Singelboek. Natuur, geschiedenis en bebouwing van de Utrechtse singels*, samengesteld door T. Bals e.a. Uitgegeven door de Biologiewinkel en de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht. Utrecht 1988
- Velthuis, M. (1989): *Utrechtse stadstrams en stadsbussen op oude ansichten*. Utrecht 1989
- Visser, J.C. (1984): 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer' in *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegronden - spiegel van wens en werkelijkheid' te Groningen* (18-19 november 1983). Alphen aan den Rijn 1984 p. 29-39
- Vuuren, L. van (1932): 'Bij de hoogtekaart van de stad Utrecht' in *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1932 p. 48-51
- Wilmer, C.C.S. (1978): 'De veranderingen in het Utrechtse stadsbeeld van ca 1570 tot ca 1620' in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1978 p. 89-106
- Winter, P.J. van (1988): *Hoger beroepsonderwijs avant la lettre. Bemoelingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw*. Amsterdam 1988
- World on Paper, The. A descriptive catalogue of cartographical material published in Amsterdam during the seventeenth century*. Tentoonstelling gehouden in het Amsterdams Historisch Museum, 18 april - 17 juni 1967. Samengesteld door M. de Vrij. Amsterdam 1967

Plattegrond van Utrecht uit 1580
 schilderij door Gerard
 Grassère, 1960 CMU
 Steeds vaker gebruiken
 kunstenaars de (oude) kaart
 als inspiratiebron.
 De Utrechtse schilder
 Grassère heeft zich bij het
 maken van dit schilderij laten
 inspireren door een kaart uit
 de 16de of 17de eeuw.

Bomen om mijn huis

litho door Hans van Dokkum, 1976 GAU. Bij deze litho heeft de Utrechtse graficus en tekenaar Hans van Dokkum de kaart van Joan Blaeu uit 1649 (cat.nr 17) in het centrum geplaatst, met daaromheen onder meer zijn woonhuis (Sterrenburg) en de Geertekerk te midden van vele bomen.

Personenregister (de vetgedrukte nummers hebben betrekking op de catalogusnummers)

- Abels, W. Anton 55
 Anthonisz., Adriaan 6
 Asch van Wijk, jhr.
 H.M.A.J. van 38
 Aveele, Joh. van den 11, 32
 Baarsel, Willem Cornelis 41
 Baaijens, A. 74
 Beek, K. van 72
 Berch, Jan Rutgersz. van
 den 9, 19
 Berlage, H.P. 58, 61
 Besseling, H. 31
 Biegelaar & Jansen 57
 Blaeu, Joan 10, 11, 13, 17
 Blaeu, Willem Jansz. 18
 Blondeel, V.J. 31
 Booth, Cornelis 20
 Bootsma, NV Cartografisch
 Instituut 70A
 Bosch, P. van den 38, 39
 Bosma, H. 74
 Bouttats, Gaspar 23
 Braakensiek, A. 47
 Geus, G. 44
 Geus, G.K. de 44
 Groenou, Dirk Brekens van 20
 Guicciardini, Lodovico 6, 18
 Heeres, L. 72
 Helsdingen, H.J. van 72
 Hesselink, J.A. 37A
 Heus, De 42
 Heussen, H.F. van 31
 Hogenberg, Frans 4, 6, 7
 Holsboer, L.N. 58, 61
 Holsmuller, F. 74
 Hooghstraten, Graaf van 1
 Hoorn, Melchisedech van 4, 5
 Hoorweg, J.L. 52
 Houtman, J.R. 63
 Huijgen, G.H. 72
 Janssonius, Johannes 10, 11,
 18, 32
 Janssonius van Waesberge,
 Johannes 11
 Kieser, Eberhard 12
 Koning, C.H. 37B
 Koning, D.H. 50A
 Kraak, M.J. 74
 Kuijper, J. 45
 Lagro, T. 74
 Langeveld, D.M. 37B
 Lankhout, S. 44
 Lammerts van Bueren, W.J. 52
 Leonards, 59
 Lodewijk XIV, Koning 23, 24
 Marteau, Pierre 29
 Maurer, J. 36, 42
 Meisner, Daniel 12
 Merian, Casper 15, 23
 Merian, Mattaeus 11, 14,
 15
 Meyster, Everard 22, 24
 Monde, Nicolaas van der 4,
 7, 22, 41
 Moreelse, Hendrick 21, 22,
 26, 38
 Mouton & Co 65, 67
 Münster, Sebastian 5
 Musschenbroek, Petrus van
 35
 Neuvel (Novellanus), Simon
 van den 4
 Nieuwenhuis, F.J. 51, 53
 Omme, G.W.J. van 72
 Ormeling, F.J. 72, 74
 Ortelius, Abraham 6
 Ortelius, Anne 6
 Ottens, Reinier en Josua 27
 Ottens, Joachim 28
 Pepijn II 8
 Petri, H. 5
 Philips II, Koning 2, 3
 Plaats, J.D. van der 52
 Plantijn, Christoffel 6
 Praalder, Laurens 36
 Raven, Jan Wormerus 35, 36
 Reets, Gabriël 25, 26
 Renswoude, H.W.G. Baro-
 nesse Van Reede-
 Vrijvrouwe van 36
 Riel, T. van 72
 Roij, Bernard de 16, 22, 24
 Roij, Willem de 19
 Ruysch, Hugo 21
 Saftleven, Herman 16
 Salm, Rijngraaf Frederik III
 van 37A
 Schaick, Evert van 1, 28
 Schoonhoven en comp., J.
 van 36
 Seutter, Matthäus 32
 Silvius, Willem 6
 Smulders & Co, J. 3, 58
 Snellenberg, H. 72
 Specht, Caspar 27, 28, 36
 Specht, Herman 21
 Suringar, Hugo 45
 Suurland 70B
 Tirion, Isaac 33, 34
 Tuyl, Gijsbert van 36
 Tuyn, Petrus Nicolai 41
 Verdussen, Joh. Bapt. 31
 Vermeys, C. 51
 Versluys en Scherjon 56
 Verstralen (Van Stralen),
 Henrick (Janssoon) 13, 30
 Vesters, J. 39, 40
 Vianen I, Adam van 6, 7,
 10, 14
 Vianen, Jan van 27, 36
 Vinkeles, Reinier 36
 Vreeswijk, J.M. 46
 Vooys, Adriaan C. de 60, 61
 Vuuren, L. van 60, 63
 Weijer, P.W. van de 47, 49,
 53
 Willem V, Prins 37A
 Winter, Ant. 22
 Wit, Frederick de 11
 Woudstra, Th. 72
 Wijngaerde, Anthonie van
 den 2
 Zocher, Jan David 38
 Zwart, G. de 63
 Zweep, A. van der 62
 Zijlstra, B. 77

Bruikleengevers

Fundatie van Renswoude, Utrecht
Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht
Rijksarchief in de Provincie Utrecht
Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis
Universiteitsbibliotheek Utrecht
Universiteitsmuseum Utrecht

Fotoverantwoording

de foto's zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig van
de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Colofon

samenstelling: Y.M. Donkersloot-de Vrij, met een
bijdrage van F.J. Ormeling en E. Hoeboer
eindredactie: C.C.S. Wilmer
lay-out: Krijnie Gerritsen
omslagontwerp: Han Ernest
druk: Vis-druk B.V., Alphen aan den Rijn
De uitgave van deze catalogus kon worden gereali-
seerd met steun van de Crediet en Effecten Bank
Utrecht

